

Introducing and Analyzing Inscriptions of Qaen's Congregational Mosque

Aliakbar Samkhaniani¹
Ali Zareei³

Khadijeh Barzgar²
Aliasghar Mahmoudi⁴

Received: 17/7/2024

Accepted: 27/8/2024

Introduction

With the emergence of Islam, religious architecture gained significant importance, and the mosque became the successor to previous places of worship (Zomarshidi, 1995, p. 9). This shift has played a crucial role in the significance of congregational mosques, making them stand out even more than other mosques in terms of decorative inscriptions (Sedaghat, 2008, pp. 19-18). These inscriptions reflect the architectural transformations of mosques as well as document significant cultural, economic, social, and political events throughout various eras, providing valuable information. This article discusses and recognizes the architecture and inscriptions of the Congregational Mosque of Qaen, which is one of the important mosques from the Timurid period in South Khorasan Province. A review of previous research reveals that there has been no comprehensive study focused on the architecture, inscriptions, decorations, and formation of the Congregational Mosque of Qaen. Therefore, considering the importance of this building, conducting more thorough and complete research on it will not only clarify its characteristics but also enhance our understanding of the culture and architecture of Khorasan. The main questions of this research are:

- What time period is covered by the inscriptions used in the Congregational Mosque of Qaen?

1. Associate Professor in Persian Language and Literature, University of Birjand, Iran; asamkhaniani@birjand.ac.ir.

2. MA Graduate, University of Birjand, Iran; khadijbarzgar6886@birjand.ac.ir

<https://orcid.org/0009-0000-0878-344X>

3. Associate Professor in Archeology; azareie@birjand.ac.ir

<https://orcid.org/0000-0002-2052-195X>

4. PhD Holder and University Lecturer in Archeology; aliasqarmahmoodi@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0001-6189-5977>



COPYRIGHTS

© 2023 by the authors. Published by the General Office of Islamic Culture and Direction southern Khorasan. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

- What subjects are encompassed in the content of these inscriptions?

Architecture of the Congregational Mosque of Qaen

The Congregational Mosque is a two-iwan rectangular structure. The entrance iwan is located on the eastern side. Beyond the entrance iwan is the courtyard, where, on the opposite side of the entrance, another iwan and a prayer hall (shabestan) can be seen. On both the northern and southern sides, there are small iwans with a depth of two meters flanking the entrance iwan on the east side of the building. In part of the courtyard, there is a sundial as well as a water reservoir (payabi). The main iwan of the mosque, situated on the southwest front of the building, is a masterpiece of architecture, with two prayer halls constructed on either side. The decorations used in this iwan include brickwork on the main facade, featuring both horizontal and vertical patterns with geometric designs, while the surfaces below the ceiling of the iwan are adorned with geometric and arabesque patterns, as well as muqarnas. A total of 15 inscriptions have been identified in this mosque, the oldest of which, dating back to 796 AH, is located inside the main iwan and contains an Arabic text stating that the order to construct the mosque was given by Jamshid ibn Qaran ibn Jamshid ibn Ali ibn Ashraf ibn Qazi Shams al-Din Ali al-Qayeni in the year 796. The inscription reads: "This construction has been undertaken as a charity for the sake of God by the humble servant of God, Nizam al-Haqq wa al-Din Jamshid ibn Qaran ibn Jamshid ibn Ali ibn Ashraf ibn Qazi Shams al-Din Ali al-Qayeni in the months of the year 796."

Inscriptions number 2, dating to 921 AH, concerns the collection of taxes from the people. Inscription number 3 is dated 1046 AH and pertains to a trust of water from a qanat for the mosque. Inscription number 4, also from the year 1046 AH, discusses tax exemptions for certain segments of the population. Inscription number 5 relates to repairs made to the mosque during the reign of Shah Suleiman Safavi in 1098 AH by Haji Muhammad Hossein. Inscription number 6 pertains to the construction of a wooden pulpit for the mosque, dating to 1082 AH. The subsequent inscriptions are from the Qajar period, starting from 1246 AH and continuing to the most recent one, which dates to 1993. These inscriptions, written with ink and color on plaster and mostly found beneath the iwan, include the names of the master builder, the painter, and the scribe, as well as prayers and poems commemorating the significance and grandeur of the mosque. The last inscription (number 15) is related to a tombstone that is placed on the outer wall next to the entrance iwan on the western side of the mosque.

Findings

Construction Inscriptions: The inscription labeled Number 1, which indicates the construction of the building, and inscription Number 6 (the pulpit) are classified as construction inscriptions. These two inscriptions are historically significant because they specify not only the date of construction but also the names of the founder, builder, and artist.

Endowment Inscriptions: An examination of the endowment inscriptions reveals the religious thoughts of the people. Inscription Number 3 states that land should be cultivated, and its proceeds are to be endowed to the mosque. At the end of the inscription, prayers are offered for the king and the owners, along with a curse on anyone who alters the endowment.

Governmental Inscriptions: Another category of common themes in the inscriptions includes government orders and decrees that were installed in buildings for public awareness. Inscriptions Number 2 and 4 fall under this category. Inscription Number 2 also features Persian words alongside verses from the Quran. Perhaps the inclusion of a Quranic verse served to bless and confer respect upon that inscription, thus preventing its destruction.

Restoration Inscriptions: The oldest of these inscriptions is Number 5, which begins with a portion of verse 18 from Surah At-Tawbah. Inscription Number 7 was written during the restoration of the building by Karbala'i Ishaq Qayeni. Inscription Number 8 is also related to the restoration, placed within a floral frame with two other inscriptions on either side, containing poetry written by Gholamreza Zaker about the majesty of the mosque's arch. Inscription Number 9 concerns the restoration of the building and contains verses praising the greatness of the mosque. Inscription Number 14 is the most recent restoration inscription in the mosque.

Prayer Inscriptions: In addition to the use of Quranic verses in the inscriptions, there is a group that contains written prayers. Inscriptions Number 11, 12, and 13 are part of the prayer inscriptions, created during the Qajar period and featuring red and black ink on plaster.

Narrative Inscriptions: In the Congregational Mosque of Qaen, inscriptions Number 7 to 10 belong to this category. Inscription Number 7 contains a stanza from a poem in Saadi's Gulistan. Inscription Number 10 features a poetic line emphasizing the importance of prayer. Inscription Number 8 is a stanza describing the grandeur of the mosque's iwan, spiritually comparing it to Al-Aqsa Mosque. Inscription Number 9 describes the vastness of the mosque's iwan using the literary device of exaggeration. The tombstone inscription Number 15, located at the entrance iwan on the western side of the mosque, includes verses related to the Day of Resurrection, though much of the text has become illegible due to weathering.

Conclusion

The inscriptions of the Qaen Mosque can be divided into two groups based on their temporal context: the first group pertains to the Timurid and Safavid periods, consisting entirely of stone inscriptions related to the construction of the building, government orders, endowments, religious objectives, and restorations of the mosque. The second group is later and primarily associated with the Qajar period, focusing on the restoration of the building and encompassing the area beneath the southern dome chamber.

The studied inscriptions, alongside governmental and restoration texts, include Quranic verses, prayers, names of God, the Prophet, Imams, as well as the names of craftsmen such as the architect, stonecutter, painter, and endower. Understanding these inscriptions is particularly important for identifying the art and local artists throughout various historical periods. The inscriptions from the Safavid period hold significant value, not only for their aesthetic aspects but also as indicators of the political, social, economic, cultural, and religious conditions of that era.

Keywords: Qaen, Congregational Mosque of Qaen, Architecture, Timurid Period, Inscriptions.

References

- Abbaszadeh, H. (1995). *Pazhooeshi bar asar va banahay nashenakhte shahrestan qaen va ahmiyat anha az didgahe bastnshenasi* [A study on the unknown historical works and buildings of Qaen County and their importance from an archaeological perspective] (Unpublished master's thesis). Tehran, Tarbiat Modares University. [In Persian]
- Aghaebrahimi, M. R., & Vafafar, M. (2001). *Khorasan-e Jonoubi, zarorate tasis, tahlil va barrasi shakhes-ha va dalayel markaziyat-e Birjand* [Southern Khorasan: The necessities of establishment, analysis, and examination of the indicators and reasons for the centrality of Birjand]. Birjand: University of Birjand Press. [In Persian]
- Anonymous. (1982). The boundaries of the world from the east to the west [Hudud al-'alam min al-mashriq ila al-maghrib] (M. Satudeh, Ed.). Tehran: Tahouri Library. [In Persian]
- Danesh Yazdi, F. (2007). Tahlil farhang vaqf dar doreyeh Safavi (Be estenad katibehay sangi dar banahay-e eslami-e shahr-e Yazd [Analysis of the culture of endowment in the Safavid period (based on the stone inscriptions in Islamic buildings of Yazd)]. *Journal of Endowment, Eternal Heritage*, 60, 88-103. [In Persian]
- Dekhoda, A. A. (1998). *Loghatnameh Dekhoda* [Dekhoda dictionary] (Vol. 12, 2nd ed.). Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]
- Derikvandi, R., & Khakrand, Sh. (2020). Jaygah-e bārgāh-e Razavi dar manāza'at – siyasi Mazhabi miyān-e Safaviyān va Uzbākān dar asr-e awwal-e hukumat-e safavi (1038-907 H. GH) [The position of the Razavi shrine in the political-religious conflicts between the Safavids and Uzbeks during the early Safavid reign (1038-907 AH)]. *Journal of Razavi Culture*, 8(31), 31-53. [In Persian]
- Famarazi, H., Nami, H., & Masoudi Khak, P. (2020). Barresi-ye katibe-haye hokoomati shomal-e sharq-e Iran dar dowray-e Safavi ba ta'kid bar mozu'at-e ejtemai va eqtesadi (matla'e moredi: Nishabour, Sabzevar, Torbat-e Jam va Mashhad) [A study of governmental inscriptions in northeastern Iran during the Safavid period with an emphasis on social and economic issues A case study of Nishapur, Sabzevar, Torbat-e Jam, and Mashhad]. *Research Journal of Greater Khorasan*, 10(41), 35-56. [In Persian]
- Ferasat, M. (2006). Be kargiri-e shakheshay-e memari-e Eslami dar memari masjid mahalleh (Ba takid bar katibeh va noqooshe hendesi) [The application of Islamic architectural features in neighborhood mosque architecture (with emphasis on inscriptions and geometric motifs)]. *Journal of Islamic Art Studies*, 4, 61-84. [In Persian]
- Hafiz-i Abru, A. ibn L. (2001). *The most important histories* [Zabdat al-Tawarikh] (Vol. 3; S. K. Haji Sayyed Javadi, Ed.). Tehran: Printing and Publishing Organization of the Ministry of Culture and Islamic Guidance. [In Persian]

- Hajipour, M. (2014). *Tauanmandi-ha, potensil-ha va forsathaye sarmaye-guzari-ye khorasan jonubi* [Capabilities, potentials, and investment opportunities in South Khorasan]. Birjand: Chahar Derakht Publishing. [In Persian]
- Hosseini, S. M. (1999). Do masjid tarikhi-ye shahrestan Qaen [Two historic mosques in Qaen County]. In *Proceedings of the Conference on Mosque Architecture: Past, Present, and Future*. Tehran: University of Art Press. [In Persian]
- Hosseini, S. M. (2015). *Masajed-e tarikhi-ye Khorasan* [Historical mosques of Khorasan] (Vol. 2). Mashhad: Astan Quds Razavi Publishing. [In Persian]
- Ibn Hawqal, A. Q. (1987). *Safari-nameh-ye Ibn Hawqal - Iran, Sūrat al-Arz* [The travelogue of Ibn Hawqal - Iran, the image of the earth] (J. Shaar, Trans.) (2nd ed.). Tehran: Amir Kabir Publishing. [In Persian]
- Karimi, A. (2011). Elal tanesh dar rawabet khareji Iran va Uzbekistan (az aghaz ta pish az padeshahi Abbas Awwal) [Causes of tensions in Iran-Uzbek relations (from the beginning until before the reign of Abbas I)]. *Journal of Islamic History Studies*, 3(11), 85-98. [In Persian]
- Karimian, H., & Bidgoli, M. A. S. (2008). Mo'zalat-e ejtmai va eqtesadi-e shahrhay-e Iran asr-e safavi ba estenad be farmanhay-e hokomati-e monaqar bar sang; motle'y-e moredi: Isfahan, Yazd va Kashan [Social and economic issues of Iranian cities during the Safavid era based on governmental edicts inscribed on stone: A case study of Isfahan, Yazd, and Kashan]. *Cultural Journal*, 68, 183-256. [In Persian]
- Khvandamir, G. B. H. (2001). *Tārīkh-i Habīb al-Siyar* (Vol. 4, 4th ed.). Tehran: Khayam Publishing. [In Persian]
- Khazaei Mask, S., & Talebzadeh, A. (2016). Negahi bar memari va tazinat-e masjid jame Qaen [An overview of the architecture and decorations of Congregational Mosque of Qaen]. [Paper Presentation] *International Conference on Art, Architecture, and Applications*, Tehran. <https://civilica.com/doc/616384>. [In Persian]
- Khosravi Bijaem, F. (2016). *Peydayesh katibeh-negari nastaliq dar tazinat-e memari-e soreyh Timuri-e Iran Va seyr Tahvol-e aan dar dorey-e Safavi* [The emergence of Nastaliq inscription in the architecture decorations of the Timurid period in Iran and its evolution during the Safavid period] (Unpublished doctoral dissertation), Isfahan, Isfahan University of Art. [In Persian]
- Al-Maqdisi, M. (1982). *Ahsan al-Taqasim* (Vol. 2; A. N. Monzavie, Trans.). Tehran: Publishers and Translators Company. [In Persian]
- Moghri, A. A. (1980). *Banahay-e tarikhi-e Khorasan* [Historical buildings of Khorasan]. Mashhad: General Directorate of Culture of Khorasan. [In Persian]
- McGregor, C. M. (1987). *A description of a journey to the state of Khorasan and northwestern Afghanistan* (Vol. 1; M. Mahdizadeh, Trans.). Mashhad: Astan Quds Razavi Publishing. [In Persian]
- Mirza Khanlar Khan, I. M. (1972). *Safar-name-ye Etesam-ol-Molk Khanlar Khan* [Travelogue of Ittisam al-Mulk Khanlar Khan] (M. Mahmoudi, Ed.). Mashhad: Ferdowsi Publishing. [In Persian]

- Naderi, B. (1980). Masjede Congregational qaen [Congregational Mosque of Qaen]. *Asar Magazine*, 1, 103-107. [In Persian]
- Nasir Khusraw. (2005). *Safarname-ye Naser Khosro* [Travelogue of Nasir Khusraw] (M. Ghani Zadeh, Ed.). Tehran: Asatir Publishing. [In Persian]
- Rajabi, N. (2005). *Tarikh va joghrafiy-e shahrestan qaenat* [History and geography of Qaen County]. Tehran: Shahre Ashoub Publishing. [In Persian]
- Saadi, A. M. M. (2006). *Golestan* (M. A. Foroughi, Ed.). Tehran: Hermes Publishing. [In Persian]
- Sedaghat, F. (2008). Jaygah-e katibeha-ye Qurani masajed jame dar goshresh-e tafakkor-e mazhabi (Qarn aval ta haftom hejri) [The role of Quranic inscriptions in mosques in the expansion of religious thought (1st to 7th century AH)]. *Monthly Book and Art Journal*, 120, 18-30. [In Persian]
- Saeedzadeh, S. M. (1992). *Tarikh-e qaen* [History of Qaen]. Qom: Moalef. [In Persian]
- Taheri, A. (2019). Motale'-ye shamayel shenasi katibeha dar banaha-ye safavi Khorasan Jonoubi [A study of the iconography of inscriptions in Safavid buildings of Southern Khorasan] (Unpublished Master's thesis), Tehran, University of Art. [In Persian]
- Wilber, D., & Golumbek, L. (1995). *Timurid architecture in Iran and Turan* (K. A. Afser & M. Y. Kiani, Trans.). Tehran: Cultural Heritage Publishing. [In Persian]
- Yate, C. E. (1986). *Safar-name-ye Khorasan va Sistan* [Travelogue of Khorasan and Sistan] (P. Allah Roshani Zafrani & M. Rahbari, Trans.). Tehran: Yazdan Publishing. [In Persian]
- Yazdi, Sh. A. (2008). *Zafarnameh* (S. S. Mir Mohammad Sadegh & A. H. Navayie, Eds.). Tehran: Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]
- Zomarshidi, H. (1995). *Masjed dar memari-e Iran* [Mosque in Iranian architecture]. Tehran: Kayhan Publishing. [In Persian]
- Zareh Pourkhoshk, I., & Takhti, M. (2018). Barrasi tarikhi-ye masjed-e jame-e Qaen [A historical study of Congregational Mosque of Qaen]. [Paper Presentation] *The Second National Conference on Khorasan and the Flourishing of Iranian Islamic Art and Architecture*. Mashhad. <https://civilica.com/doc/802539>. [In Persian]
- Ziainia, M. H., & Hashemi Zarjabad, H. (2016). Tanasob talaei va system tanasob Irani-Eslami dar masjed-e jame Qaen [The golden ratio and the Iranian-Islamic proportional system in Congregational Mosque of Qaen]. *Iranian Journal of Restoration and Architecture*, 6(11), 89-99. [In Persian]

مقاله علمی - پژوهشی

معرفی و تحلیل کتیبه‌های مسجد جامع قائن

علی اکبر سام خانیانی^۱ خدیجه برزگر^۲
 علی زارعی^۳ علی اصغر محمودی^۴
 تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۲۷ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۰۶

مشاهده مقاله منتشر شده: دوره ۱۸، شماره ۲

http://www.farhangekhorasan.ir/article_203750.html

چکیده

مسجد جامع قاین یکی از مساجد مهم دوران تیموری در خراسان جنوبی است. این مسجد به صورت دو ایوانی و با عناصر مختلف معماری از جمله ایوان، حیاط، پایاب، شبستان و محراب ساخته شده است و در مجاورت بازار اصلی شهر و حوزه‌ی علمی قرار دارد. بعضی از کارشناسان و پژوهشگران معتقدند که این مسجد -به سبک آذری- بر روی بقایای آتشکده‌ای مربوط به دوره‌ی ساسانی ساخته شده است. پژوهش حاضر به روش توصیفی- تحلیلی و با بررسی داده‌های میدانی و مطالعات اسنادی بر آن است تا معماری مسجد را معرفی و کتیبه‌های به کار رفته در آن را تحلیل موضوعی و ادبی نماید. در این راستا در پی پاسخ‌گویی به این سوالات است: ۱- کتیبه‌های به کار رفته در مسجد جامع قاین چه بازه‌ی زمانی را در بر می‌گیرد؟ ۲- این

۱. دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی دانشگاه بیرجند. بیرجند. ایران، نویسنده مسئول
 asamkhaniani@birjand.ac.ir

۲. دانش‌آموخته کارشناسی ارشد زبان و ادبیات فارسی دانشگاه بیرجند. بیرجند. ایران
 khadijbarzgar@birjand.ac.ir

۳. دانشیار گروه باستان‌شناسی و هنر، دانشگاه بیرجند. بیرجند. ایران
 azareie@birjand.ac.ir

۴. استاد مدعو گروه باستان‌شناسی. دانشگاه بیرجند. بیرجند. ایران
 aliasqarmahmoodi@yahoo.com

<https://orcid.org/0009-0000-0878-344X><https://orcid.org/0000-0002-2052-195X><https://orcid.org/0000-0001-6189-5977>

COPYRIGHTS

2023 by the authors. Published by the General Office of Islamic Culture and Direction southern Khorasan. This article is an open-access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0>

کتیبه‌ها در برگیرنده‌ی چه موضوعاتی هستند؟ بررسی‌های صورت گرفته نشان می‌دهد که بازه‌ی زمانی نصب کتیبه‌های به کار رفته در این مسجد، از دوران تیموری تا معاصر را در بر می‌گیرد. این کتیبه‌ها موضوعات مختلفی در رابطه با وقف، مالیات، فرمان حکومتی، اشعار، احادیث و غیره است. به‌طور کلی بیشتر این نقوش در عین دارا بودن معانی و نمادین خاص، متأثر از فرهنگ منطقه، اعتقادات و موقعیت زمانی و مکانی خود هستند.

واژه‌های کلیدی: قاین، مسجد جامع قاین، معماری، عصر تیموری، کتیبه.

مقدمه

با پیدایش دین اسلام، معماری مذهبی جایگاه بسیار ویژه‌ای یافت و مسجد با خصلت اجتماعی و مردمی‌اش جانشین عبادتگاه‌ها و کاخ‌های باشکوه قبل از خود گردید و هر جا سخن از معماری اسلامی در میان بوده، مسجد در جایگاه نماد این معماری مطرح شده است. با توجه به همین ویژگی، همچنین به سبب توجه و علاقه‌ای که عموم طبقات مردم بدان داشته و دارند، سلاطین و حکمرانان هم در دوران حکومت خویش با ساخت مساجدی با شیوه‌های خاص -از نظر فرم ظاهری بنا و گاهی با اضافه کردن فضای بدیع و همراه با نوآوری- سعی در تثبیت موقعیت خویش می‌نمودند و آن شیوه را اشاعه می‌دادند (زمرشیدی، ۱۳۷۴: ۹). بزرگ‌ترین مساجد ساخته شده در هر شهر، مسجد جامع آن شهر است که برای ادای فریضه‌ی نماز جمعه وسعت کافی دارد. این موضوع در اهمیت مساجد جامع نقش بسیار مهمی داشته و آن‌ها را حتی در تزئینات کتیبه‌ای نیز از دیگر مساجد برجسته‌تر نموده است. کتیبه‌ها در تزئینات مساجد غیر از جنبه‌ی تزئینی و آرایشی ساختمان، از نظر تاریخی و مذهبی نیز اهمیت زیادی داشته و می‌توانند، بسیاری از مجهولات مربوط به ویژگی‌های دوره‌های هنری یا مربوط به بنای خاص را روشن سازند (صداقت، ۱۳۸۷: ۱۸-۱۹). کتیبه‌های به کار رفته در قسمت‌های مختلف مساجد همچون سندی هویتی روند تغییر و تحولات معماری مسجد و همین‌طور ثبت وقایع مهم فرهنگی، اقتصادی، اجتماعی و سیاسی در دوره‌های مختلف را به تصویر می‌کشد و اطلاعات ارزنده‌ای را ارائه می‌دهد. این کتیبه‌ها با مواد و مصالح مختلف -بسته به مکان ساخت- مورد استفاده قرار می‌گیرد؛ از جمله سنگ، آجر، کاشی، گچ، چوب و فلز.

به‌طور کلی کتیبه‌ها یکی از مهم‌ترین و شاخص‌ترین مظاهر میراث فرهنگی هستند که در ذخیره‌سازی اطلاعات و انتقال اندیشه‌ها و تمدن بشری از نسل‌های گذشته به نسل حاضر نقش بسزایی داشته‌اند. در *لغتنامه دهخدا* کتیبه این‌طور تعریف شده است: «آنچه به خط جلی نسخ یا نستعلیق و یا به خط طغرا و یا به خط کوفی بر دور دیوار مساجد و مقابر و اماکن متبرکه یا سر دروازه، امرا و بزرگان نویسند و یا نقش کنند. نوشته‌ای که حاشیه مانند دور سردر عمارت و بر بدنه دیوار مسجد و مقبره و بقعه و تخت و کرسی و در و نیز بر کرانه پارچه که سفره و بیرق و جامه (جامه خانه کعبه) و زین پوش و جلیل اسب و پوشش تکیه‌ها و غیره باشد نویسند. قسمت زبرین دیواری که به آجر یا سنگ یا نقوش زینت شده باشد. آنچه از نقوش و خط که بر سنگ‌ها کرده باشند. آنچه بر سنگی یا کوهی حجاری شده باشد» (دهخدا، ۱۳۷۷، ج ۱۲: ۱۸۱۸۰).

در این مقاله به بررسی کتیبه‌های مسجد جامع قاین یکی از مساجد مهم دوران تیموری در استان خراسان جنوبی پرداخته می‌شود. این مسجد در حال حاضر در خیابان امام خمینی (امام خمینی ۵) واقع شده که راسته‌ی قدیمی بازار است و در بافت قدیم شهر قاین قرار دارد. مسجد قاین از جمله بناهای باشکوهی است که نشان دهنده‌ی اوج معماری و هنرهای تزئینی در زمان ساخت مسجد و دوره‌های بعدی است. این مسجد دومین مسجد شهر قدیم قاین است که بعد از تخریب مسجد کهن قاین در قرون ۷ و ۸ هجری بر اثر زلزله در فاصله‌ی ۲۳۰ متری شمال غرب آن در مرکز مجموعه‌ای از بناهای قدیمی بنا شده و شکل‌گیری آن در کنار بازار، حمام‌ها و سایر خدمات شهری و همچنین در کنار مسیرهای اصلی شهر اهمیت آن را بهتر نشان می‌دهد. با توجه به این که تاکنون بررسی جامعی بر روی کتیبه‌های این مسجد انجام نشده است، پژوهش حاضر که مبتنی بر مطالعات و برداشت میدانی است، ضمن قرائت کتیبه‌ها از لحاظ موضوعی و محتوایی، آن‌ها را مورد تجزیه و تحلیل قرار می‌دهد.

تاکنون تحقیق جامعی درباره‌ی معماری، کتیبه‌ها، تزئینات و شکل‌گیری مسجد جامع قاین صورت نگرفته است و با توجه به اهمیت این بنا انجام پژوهش‌های بیشتر و کامل‌تر درباره‌ی آن نه تنها ویژگی‌های آن، بلکه ویژگی‌های فرهنگ و معماری خراسان را روشن‌تر می‌سازد.

مقاله‌ی حاضر به دنبال پاسخ‌گویی به پرسش‌های ذیل است:

- کتیبه‌های به کار در رفته در مسجد جامع قاین چه بازه‌ی زمانی را در بر می‌گیرد؟

- محتوای این کتیبه‌ها در برگیرنده‌ی چه موضوعاتی است؟

در این پژوهش گردآوری داده‌های متنی با پژوهش‌های میدانی (شامل بازدید از مسجد، تهیه عکس، یادداشت‌برداری و...) حاصل شده و توصیف و تحلیل آن‌ها نیز به روش کتابخانه‌ای شامل بررسی متون تاریخی و استفاده از اسناد، منابع و مراجع کتابخانه‌ای و نیز گزارش‌های موجود در آرشیو اداره‌ی میراث فرهنگی صورت گرفته است.

پیشینه‌ی پژوهش

بیشتر مطالبی که درباره‌ی مسجد جامع قاین نوشته شده، در ارتباط با تاریخچه‌ی مسجد و معماری آن بوده است و کمتر به ذکر تمامی کتیبه‌های آن و تحلیل موضوعی و محتوایی آن پرداخته‌اند. در مقاله‌ای با عنوان «مسجد جامع قاین» (نادری، ۱۳۵۹) نویسنده ضمن توصیف معماری مسجد، به کاوش و پیگردی این بنا و این که مسجد بر روی بقایای معماری بنایی قبل از اسلام ساخته شده، می‌پردازد. در پایان نامه‌ای با عنوان *آثار و بناهای تاریخی ناشناخته شهرستان قاین و اهمیت آنها از دیدگاه باستان‌شناسی* (عباس‌زاده، ۱۳۷۴) نگارنده در کنار معرفی آثار تاریخی شهرستان قاین به توصیف معماری مسجد قاین با استفاده از منابع مکتوب و معرفی و خوانش بعضی از کتیبه‌های مسجد می‌پردازد که این امر در جلد دوم کتاب *مساجد تاریخی خراسان* هم انجام شده است (حسینی، ۱۳۹۴). در مقاله‌ای با عنوان «مسجد تاریخی شهرستان قاین» (حسینی، ۱۳۸۷) نویسنده از مسجد قاین و مسجد افین به عنوان دو مسجد مهم جنوب خراسان نام می‌برد و به ویژگی‌های معماری آن دو می‌پردازد و در کنار آن، با توجه به منابع مکتوب، این مسجد را مربوط به قرون اولیه‌ی اسلامی می‌داند که بر روی بقایای معماری آتشکده‌ای قبل از اسلام ساخته شده است و ضمن توصیف معماری به بررسی تزئینات مسجد در دوره‌های مختلف پرداخته است، در کتاب *تاریخ و جغرافیای شهرستان قائنات* (رجبی، ۱۳۸۴) در کنار معرفی جغرافیای شهرستان قاین و بناها تاریخی شهرستان، نویسنده‌ی کتاب به معرفی مسجد می‌پردازد. در مقاله‌ای دیگر با عنوان «تناسب طلایی و سیستم تناسبات ایرانی - اسلامی

در مسجد جامع قاین» (ضیائی‌نیا و هاشمی زرج‌آباد، ۱۳۹۵)، نویسندگان مقاله بیان می‌کنند که معماران مسجد جامع قاین از منظر ماهیت معماری در طرح‌ریزی فرم و فضای معماری بنا اصولی را مدنظر قرار داده‌اند که برگرفته از اشکال هندسی و تناسبات بین آن‌هاست و این بنا با توجه به سیستم تناسبات ایرانی-اسلامی که بر پایه اعداد اصم^۱ و خواص هندسی مربع و مربع مضاعف بوده، بنا شده است. همچنین، بیان می‌کنند که استفاده از تناسب طلایی را می‌توان در ایجاد تعادل بصری عناصری نظیر ایوان و ورودی اصلی و مکان‌یابی ورودی شمال غربی مشاهده کرد. در مقاله‌ای با عنوان «نگاهی بر معماری و تزئینات مسجد جامع قاین» (خزاعی مسک و طالب زاده، ۱۳۹۵)، نویسندگان مقاله به معرفی معماری و تزئینات مسجد به عنوان یکی از بناهای مهم دوره‌ی تیموری در خراسان جنوبی اشاره دارند و در مقاله‌ی دیگر با عنوان «بررسی تاریخی مسجد جامع قاین» (زارع پورخشک و تختی، ۱۳۹۷)، نویسندگان در تلاش‌اند به ابهامات موجود در زمینه‌ی قدمت مسجد جامع قاین پاسخ دهند و آنچه در متون کهن و معاصر آمده را بررسی کنند. نتایج به‌دست آمده در این مقاله نشان می‌دهد که قدمت بنای کنونی مسجد با آنچه در متون قرون اولیه‌ی اسلامی توصیف شده - که خود نیز دارای تضاد با یکدیگرند - و اقوال و نوشته‌های معاصر که قدمت و بنیان آن را آتشکده‌های ساسانی دانسته‌اند، متفاوت بوده و نتایج کاوش‌های جدید در شهر قدیم قاین، نیز اثباتی بر این مدعاست.

مبانی نظری

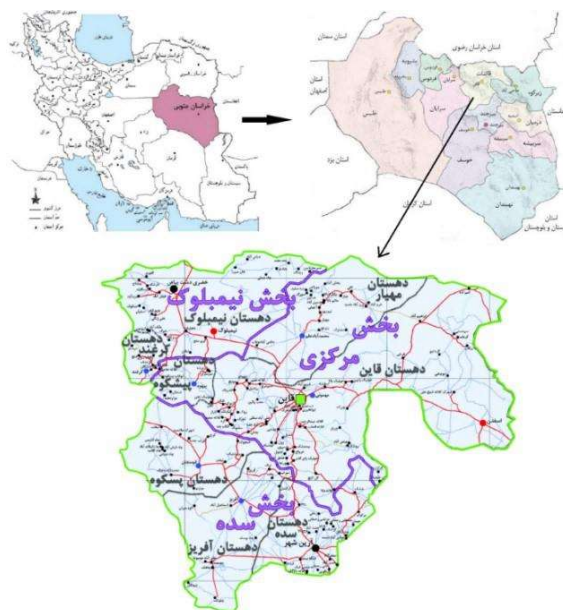
وجود کتیبه‌ها در معماری اسلامی از خصایص بارز و با اهمیت هر بنایی است. تزئینات کتیبه‌ای معماری اسلامی مانند گچ‌بری، آجرکاری، سنگ‌کاری و کاشی‌کاری، گاهی با کاربرد مجزا و زمانی در تلفیق با یکدیگر توسط هنرمندان، نمایی شگفت‌انگیز از زیبایی‌ها پدید آورده است. کتیبه‌های به کار رفته در بناهای دوران اسلامی به‌ویژه مساجد منابع مکتوب و با ارزشی از اوضاع مذهبی، اجتماعی، فرهنگی و سیاسی جامعه‌ی زمان خویش ارائه می‌دهد و می‌توان گفت ارزش هر کتیبه، کارکرد آگاهی بخشی آن است و اطلاعات ارزشمندی که در رابطه با تاریخ و هنر و

۱. در ریاضیات به بخشی از اعداد حقیقی، اعداد گنگ یا اصم گفته می‌شود که گویا نباشد. در حقیقت عدد گنگ مقداری حقیقی است که نمی‌توان آن را به صورت یک کسر با مقادیر صورت و مخرج حقیقی بیان کرد.

فرهنگ دوره‌ی مربوطه ارائه می‌دهد. یکی از موضوعات تزیین بنا، خط است که به طریقی اهمیت شمایل‌نگاری دارد؛ آیات قرآن، مدح و ثنای بانیان، کتیبه‌ها برای توضیح کارکرد ساختمان‌ها و قسمت‌هایی از آن‌ها برای جاودانه‌کردن خاطره‌ی زهد بنیان‌گذاران مورد بهره‌برداری قرار می‌گرفته است. کتیبه‌ها از ممزوج شدن و در کنارهم قرارگرفتن خط و نقش به دست می‌آید. همچنین کتیبه‌ها برحسب زمان و مکان و موقعیت‌شان با مواد و مصالحی متفاوتی کار می‌شدند که برای نمونه می‌توان از کتیبه‌های سرتاسری به‌صورت خوشنویسی، کتیبه‌های کوچک آجری در قالب شکل و خط، کتیبه‌های دور تا دور محراب، کتیبه‌های دور تا دور طوق گنبد و شبستان، کتیبه‌های ساده‌ی ایجاد شده با سطوح، سنگ، آجر یا کاشی نام برد (فراست، ۱۳۸۵: ۶۴؛ صداقت، ۱۳۸۷: ۲۲). بنابراین هنرمند اسلامی همیشه به دنبال ابداع بوده و با کنار هم قرار دادن حروف و اشکال تصویری گوناگون، زیبا و متنوع که هر کدام از آن‌ها تداعی‌گر شکلی است، توانسته نقوشی تازه و جذاب پدید آورد. تنوع کتیبه‌ها در کنار نقوش اسلیمی و هندسی همراه با طراحی‌های هنرمندانه و متنوع بازتاب روحیه‌ی خلاق هنرمندان است.

جغرافیای قاین

شهرستان قائنات با وسعت حدود ۷۶۰۰ کیلومتر به مرکزیت شهر قاین در شمال استان خراسان جنوبی واقع شده (حاجی‌پور و دیگران، ۱۳۹۳: ۲۰۸) و در گذشته مرکز ایالت قُهستان بوده است. حدود قُهستان طبق منابع مکتوب دوران اسلامی منطقه‌ی کوهستانی گسترده‌ای بوده که شامل گناباد، فردوس، سرایان، طبس، قاین، بیرجند و نهبندان بوده است. این منطقه در مسیر ارتباطی مهمی بوده که صفحات جنوبی کشور را به هرات و نیشابور و خراسان بزرگ متصل می‌کرده است (آقا ابراهیمی و وفایی‌فرد، ۱۳۸۰: ۲۸).



نقشه ۱. موقعیت استان خراسان جنوبی در نقشه‌ی ایران و شهرستان قاین در خراسان جنوبی

شهر قدیم قاین با توجه به منابع مکتوب تاریخی و شواهد باستان‌شناختی و همین‌طور مشاهده‌ی عکس‌های هوایی سال ۱۳۳۵ ش دارای یک برج و باروی مستطیل شکل بوده است که اطراف آن کنده (خندق) بوده و در داخل بناهای بسیار داشته است. در مرکز آن مسجد جامع شهر به‌عنوان یکی از مراکز مهم مذهبی این ارگ ساخته شده است. تمامی منابع قرون اولیه‌ی اسلامی به اهمیت شهر قاین به عنوان مرکز قهستان و اینکه در این منطقه به دلیل کمبود منابع آبی کاریز (قنات) حفر می‌کردند، اشاره دارند (حدود العالم من المشرق و المغرب، ۱۳۶۱: ۹۰-۹۱؛ اصطخری، ۱۳۴۰: ۲۱۵؛ ابن حوقل، ۱۳۶۶: ۱۸۰؛ مقدسی، ۲/۱۳۶۱: ۴۷۱-۴۷۰؛ ناصر خسرو، ۱۳۸۴: ۱۴۱). در طول زمان به دلیل تخریب‌های صورت گرفته بر اثر حوادث طبیعی (زلزله و سیل) این شهر چند بار بازسازی می‌شود؛ اما با وجود این حوادث که در قرون هفتم و هشتم هجری قمری رخ داد، شهر قدیم قاین متروک و به مکانی در شمال غرب مکان قبلی انتقال داده شد که مسجد مورد مطالعه در این مقاله نیز در مکان فعلی ساخته شده است. آنچه در منابع مکتوب قرون ۱ تا ۶ ق در اشاره به یک مسجد آورده شده، درباره‌ی مسجد جامع کهن است.

معماری مسجد جامع قاین

مسجد جامع قاین در جنوب شرقی قاین واقع شده که از لحاظ مختصات جغرافیایی در ۵۹ درجه و ۱۱ دقیقه‌ی طول جغرافیایی، ۳۳ درجه و ۴۳ دقیقه‌ی عرض جغرافیایی و در ارتفاع ۱۴۴۳ متری از سطح دریا قرار گرفته است. این مسجد بنایی دو ایوانی به صورت مستطیلی شکل دارد که با اختلاف اندکی در راستای شمالی و جنوبی ساخته شده است. ایوان ورودی بنا تقریباً رو به شرق است که چند پله بلندتر از خیابان است (تصویر ۱). در دو طرف ایوان طاق‌نماهایی در دو و یک طبقه جهت زیبایی و استحکام ایوان ورودی تعبیه شده است. داخل ایوان دو سکوی نشیمن قرار دارد و درب ورودی به صورت دو لنگه از چوب درخت چنار می‌باشد که از تکنیک گره‌چینی در ساخت این درب‌ها استفاده شده و دارای اشکال هندسی می‌باشد و گره به کار رفته در این درب از نوع ساده است که نقش آن براساس نقشه از پیش طراحی شده، بریده و سپس روی درب با اتصالات نصب شده است. برای نصب طرح مورد نظر از بست‌های فلزی استفاده کردند. علاوه بر این ورودی، در میانه‌ی ضلع شمالی مسجد (روبروی فضای سبز) و چسبیده به شبستان شمالی مسجد، ایوان ورودی دیگری قرار دارد که با یک زاویه (شبهه به هشتی) به حیاط مسجد منتهی می‌شود.^۱ بعد از ورودی اصلی مسجد حیاط (ابعاد ۱۸ × ۲۳ متر) قرار دارد (تصویر ۲) که در ضلع مقابل ورودی ایوان و شبستان دیده می‌شود. در سمت شمالی و جنوبی و همین‌طور دو طرف ایوان ورودی (شرق) ایوانچه‌هایی با عمق دو متر ساخته شده است. در قسمتی از حیاط ساعت آفتابی (جنوب شرقی) و پایابی (شمال غربی) قرار دارد.

پایاب با عمق ۵/۵ متر و با ۲۰ پله به جوی آبی که از قنات معروف به قُدی که وقف مسجد است، منتهی می‌شود و کتیبه‌ی وقف آن در یکی از ایوانچه‌های ضلع شمالی حیاط نصب شده است (عباس‌زاده، ۱۳۷۴: ۶۷). این کتیبه هم‌زمان با حکومت صفویان روی این ایوانچه نصب و سهمی از آب قنات جهت استفاده مراجعین به مسجد وقف شده است. نمای ایوان پایاب با تزئینات آجرکاری به صورت گل‌انداز کار شده است.

۱. از آنجایی که در ضلع شمالی مسجد، مدرسه علمیه قرار داشته است، احتمالاً این ورودی جهت سهولت رفت و آمد علما و طلاب ایجاد شده است.



تصویر ۱. نمای کلی از ایوان ورودی مسجد جامع قاین (نگارندگان، ۱۴۰۲)



تصویر ۲. نمای کلی از حیاط، ایوانچه‌های اطراف آن، ساعت آفتابی و پایاب مسجد

(نگارندگان، ۱۴۰۲)

ایوان اصلی مسجد در جبهه‌ی جنوب غربی بنا از شاهکارهای معماری است، این ایوان ۱۸ متر ارتفاع، ۱۱ متر عرض و ۲۲ متر طول دارد. در دو طرف ایوان دو شبستان احداث شده است (تصویر ۳). این ایوان به‌عنوان شاخص‌ترین عنصر معماری بنا شناخته می‌شود. ایوان بنا با کمک چهار تویزه و گنبد‌های حدفاصل تویزه‌ها پوشیده شده است. شبستان‌های بنا در دو طرف ایوان به موازات طول آن واقع شده‌اند و ورود به آن‌ها هم از طریق درگاه‌های موجود در ایوان و هم از طریق درگاه موجود در کنار ایوان مستقیماً از صحن امکان‌پذیر است. در انتهای ایوان محراب بنا قرار دارد. تزئینات به‌کار رفته در این ایوان شامل آجرکاری نمای اصلی بنا به صورت خفته و راسته با طرح‌های هندسی، و سطح تویزه‌ها فضای زیر سقف ایوان با طرح‌های هندسی و اسلیمی،

مقرنس‌های زیر گنبد‌های ایوان همراه با رنگ‌آمیزی و حاشیه تزئینی (دوال) آخراپی رنگ با طرح اسلیمی می‌شود و همچنین اسلیمی و مقرنس‌های محراب و کتیبه‌ها، دیگر عناصر تزئینی مسجد را شامل می‌شوند. محراب اصلی مسجد با تزئینات اندک گچ‌بری به صورت قاب‌بندی گچی است و در جهت قبله قرار ندارد که بعداً در سمت چپ محراب اصلی، محراب کوچکتری همراه با مقصوره و تزئینات گچ‌بری و رنگ‌آمیزی قرمز ساخته می‌شود. داخل هر یک از شبستان‌های دو طرف ایوان هم محرابی با قاب‌بندی گچ‌بری ساده قرار دارد و پوشش شبستان سمت راست ایوان دارای تزئینات آجرکاری با نقوش هندسی است.

مک‌گرگر در سفرنامه‌اش (۱۸۷۵ م)، سفری به ایالت خراسان، را در رابطه با مسجد بیان می‌کند: «شهر قاین خود نیز بسیار فقیر است و حداکثر ۸۰۰ باب خانه گنبدی محقر دارد و در آن خانه‌ای از نظر معماری جالب باشد، نیست. بزرگی مسجد جامع آن توجه انسان را جلب می‌کند، ولی با وجود بزرگی، زیبایی چندانی ندارد. از نظر نقشه با مسجدهای دیگری که دیده‌ام تفاوت زیادی دارد. سردر آن بزرگ است و آجرهای قهوه‌ای رنگش را سفید کرده‌اند و بروی آن با رنگ قرمز طرحی کشیده‌اند. مناره ندارد و عمارت آن به سربازخانه شبیه است و سه سقف گنبدی در پشت آن وجود دارد» (۱۳۶۶، ج ۱: ۱۵۲). در سفرنامه خراسان و سیستان (اواخر دسامبر ۱۸۹۳ م) مسجد جامع قاین این‌طور توصیف شده است: «شهر قدیمی قاین از چند خانه محقر و محصور به دیوار گلی تشکیل شده بود. حال آنکه بازار، مسجد، مدرسه و قسمت اعظم شهر در بیرون از این حصار قدیمی قرار داشت. از میان بازار گذشتیم. در طرفین آن جز چند دکان رنگرزی و کفشدوزی چیز دیگری به چشم نمی‌خورد. فقط مسجد بود که از سایر ساختمان‌ها بلندتر بود و مطابق نوشته‌ای که بر روی سنگ سردر آن خوانده می‌شد بنای آن متعلق به سال ۱۳۶۸ میلادی بود» (ییت، ۱۳۶۵: ۶۲). میرزا خانلرخان (۱۲۹۳ ق) در رابطه با مسجد این‌طور بیان می‌کند: «رفتم مسجد جامع. مسجد با روحی است. جمشید بهادر قارن قائنی در سنه هفتصد و نود و شش ساخته است. در زمان شاه سلیمان صفوی تعمیر شده و در این سنوات هم تعمیری شده است. ولی مع ذلک ایوانش خیلی شکست‌ها دارد. در مسجد نماز کردم، بیرون آمدم. پهلوی مسجد، مدرسه‌ای است» (۱۳۵۱: ۱۸۰-۱۸۱).



تصویر ۳. نمای کلی از ایوان مسجد جامع قاین (نگارندگان، ۱۴۰۰)

معرفی کتیبه‌های مسجد

کتیبه‌ی شماره‌ی ۱: تاریخ ساخت مسجد را متعلق به دوره‌ی تیموری هم‌زمان با مسجد جامع افین می‌دانند و استناد آنان سنگ لوحی به خط رقا است که در داخل ایوان و در بالای محراب جنوب غربی بنا قرار دارد و نام جمشید بن قارن و تاریخ ۷۹۶ هجری قمری بر روی آن نقر شده است (مُقری، ۱۳۵۹: ۱۲۴؛ تصویر ۴). متن کتیبه بدین شرح است: «امر هذه العماره قربة لله الفقير الى الله نظام الحقّ و الدّین جمشید ابن قارن ابن جمشید ابن علی ابن اشرف ابن قاضی شمس الدین علی القایینی فی شهر سنه ست و تسعین و سبعمائه» (ویلبر و گلمبک، ۱۳۷۴: ۴۷۸). براساس این سنگ، بنا در سال ۷۹۶ ق به دستور امیر جمشید قارنی ساخته شده است.



تصویر ۴. کتیبه‌ی تعمیر مسجد به دستور امیر جمشید قارنی (نگارندگان، ۱۴۰۲)

کتیبه‌ی شماره‌ی ۲: این کتیبه با خط ثلث در داخل رواق پنجم ضلع شمالی حیاط مسجد، روی سنگی مرمری سفید در پنج سطر نگاشته شده است و تاریخ آن یکم رجب ۹۲۱ ق است که

برخی از واژه‌ها آسیب دیده و قابل خواندن نیست (تصویر ۵). مضمون کلی کتیبه مربوط به زمان حکمرانی شخصی به نام امیر سلطان در سال‌های ۹۱۹-۹۲۱ ق در قاین بوده که از سمت شاه اسماعیل صفوی به این مقام منصوب شده و بیان شده که سرشمار (مالیات سرانه) را به تغلب و زور از کسی مطالبه نکند: «الحمد لله الامر للامير و السلطان بالعدل و الاحسان و الصلوة و السلام علی محمد وآله فی کل وقت و آن؛ اما بعد در این زمان فرخنده‌نشان که زمان حضرت شاه دین‌پناه ظل الله خلدالله ملکه و ابقاه بود سرکار قاین و قهستان از قدوم سلطان نشان [مجمع الجود و الامتنان امیر سلطان مهرداد مشرف شد و درویشان ناتوانی (ناخوانا) پرتو انداخت جهت (چند کلمه ناخوانا) همایون بدعت سرشمار که (ناخوانا) یافته بود (چند کلمه‌ی ناخوانا) از سر آن درویشان، پریشان روزگار باز کرده حکم عالی فرموده که بعد الیوم هیچ کس یک دینار و یک من بار به تغلب از کسی نطلبد و حواله ندارد که فرمایند و حواله‌کننده و نماینده و ستاننده به لعنت خدا و ملائکه و انبیاء و ائمه گرفتار و (چند کلمه‌ی ناخوانا) شاهی مخاطب خواهد، فمن بدله بعد ما سمعه فانما ائمه علی الذین یبدلونه ان الله سمیع علیم و التوفیق شی عزیز لا یعطى الالعبد عزیز و کان ذلک فی غره رجب سنه احدى و عشرين و تسعمائه» (عباس‌زاده، ۱۳۷۴: ۷۴؛ حسینی، ۱۳۹۴، ج ۲: ۲۱۱-۲۱۲؛ طاهری، ۱۳۹۸: ۳۳).



تصویر ۵. کتیبه‌ی شماره‌ی ۲ (نگارندگان، ۱۴۰۲)

کتیبه‌ی شماره‌ی ۳: در ضلع غربی حیاط درون ایوانچه‌ای کتیبه‌ای بر روی سنگی گرانیتی خاکستری رنگ قرار دارد (تصویر ۶) که درباره‌ی استفاده از آب قنات جعفرآباد و وضو (کتیبه‌ی رضایت‌نامه مالکان قنات جعفرآباد) چنین نوشته شده است: «چون مزرعه جعفرآباد در پی بازار واقع در بلده قاین چندین سال بایر بود در این ولاء اولاد استاد مرحمت پناه مغفوری میرزا عرب

قائینی مالکان مزرعه مذکور آب را جاری کردند و شرط کردند که زراعت آن را در بیرون شهر به جهت نفع خود نکنند و همه ساله آب آن متصل از در مسجد واقع در بازار می‌گذشته باشد تا مومنان و مسلمانان که رجوع به مسجد و بازار داشته باشند از آب فایض بوده دعای پادشاه جمجمه ستاره ظل الهی می‌گفته باشد و ثواب آن به روزگار مالکان برسد و خلاف کننده شرط مذکور به لعنت خدا و نفرین رسول گرفتار گردد. به تاریخ شهر رجب سنه ۱۰۴۶. فعل «می‌گذشته باشد» و «می‌گفته باشد» از نظر دستگاه صرفی وجه التزامی دارد و در گویش خراسان جنوبی روایی داشته و به این معنی است: «پیوسته باید بگذرد».

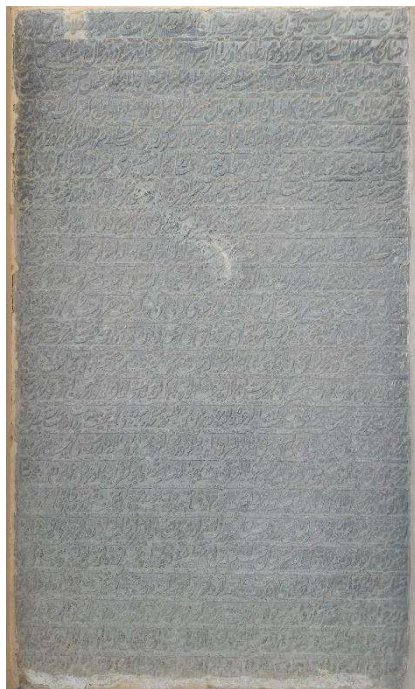


تصویر ۶. کتیبه‌ی قنات جعفرآباد (نگارندگان، ۱۴۰۲)

کتیبه‌ی شماره‌ی ۴: در ذیل کتیبه‌ی فوق‌الذکر کتیبه‌ی نسبتاً بزرگی به تاریخ ۱۰۴۶ ق در ۲۴ سطر به خط نستعلیق در مورد بخشودگی مالیاتی برخی از اقشار مردم قاین به دستور شاه صفی صفوی است (تصویر ۷). متن آن چنین است: «فرمان همایون شد آنکه چون پیوسته مکنون خاطر مائرنواب همایون است که در زمان دولت ابدپیوند و عهد خلافت ارجمند آثار اخبار و احسان در میان طوایف انسان منتشر گردد و عموم رعایا و کافه‌ی برابرا از مراحم بی دریغ خسروانه بهره‌مند بوده در کمال رفاهیت و آسودگی در دامن امان غنوده به دعاگویی دوام دولت روز و استدامت سلطنت ابدمقرون قیام نماید. بنابر ترفیه حال رعایا در معامله سجقان ثیل با توجهات و وجوهات جماعت مذکوره ضمن رعایا فتوح ممالک محروسه سوای کاولیان و لولیان و هندویان مشهور به خطیران و حسن بداللو و بغدادالوو توابع که مقرر است که از عهده مالیه خود بیرون آیند به قید همه ساله به تخفیف و تصدیق مقرر فرمودیم وزیر و کلانتر و عمال و مستاجر و همه ساله سرکار

قاین حسب المسطور مقرر دانسته از تاریخ مذکور یک دینار تنخواه من الوجوه به علت مالیه و حقوق دیوانی جماعت ضمن رعایا فتوح طلب ننموده مزاحمت نرسانند و جار نموده جمیع مردم را خبر سازند که مطلع گردند که مالیه شاق به تخفیف مقرر شده یک دینار به احدی ندهند و صورت حکم مذکور بر سنگ نقش نموده بر در مسجد و بقاع الخیر که منظور نظر خلائق بوده باشد نصب نمایند و تغییر کننده را مورد سخط و غضب شاهانه شناسند که ثواب آن روزگار فرخنده آثار عاید گردد و همه ساله داران و مستاجران وجوه مذکور را به شرح فوق عمل نموده از تاریخ ورود بر وجه اشرف یک دینار به علت مالیه و حقوق دیوانی جماعت ضمن متعلقه به رعیت خانه که به اجاره و همه ساله ایشان مقرر است باز یافت نکرده طلب ننمایند و از اجاره و همه ساله خود بر طرف دانند و اگر از جماعت کاولیان و غیره که مالیه ایشان به تخفیف مقرر نشده احدی بامر دشتبانی و غیره آن که به موجب ضمن به تخفیف مقرر است اشتغال نمایند به علت مالیه و حقوق دیوانی آن امور که به تخفیف مقرر است طلبی نکرده و آنچه به علت و کاولگیری و غیره که به تخفیف مقرر شده متوجه ایشان باشد. موافق حق و حساب باز یافت نمایند. وزارت رفعت پناه عزت و معالی دستگاه آصفی جلایا خواجه بیگای وزیر خراسان چون مالیه جماعت ذیل رعایای رعیت خانه که به تخفیف مقرر نشده به تخفیف رسیده مشخص نمایند. جماعت کاولیان و جماعت لولیان و جماعت هندویان مشهور به خطیران و جماعت حسن ابداللو و جماعت بغدادلو و توابع که از جمله رعیت خانه الکا مذکور چه مبلغ رسد جماعت ظهر است که به تخفیف مقرر شده و چه مبلغ رسد جماعت فوق است که می‌باید از عهده مالیه خود بیرون آیند و نسخه منقحه و رسد جمعی که به تخفیف مقرر است در دست داشته به دفتر خانه همایون فرستد که مستوفیان عظام کرام دیوان اعلی بعد از عرض در دفاتر از این قرار عمل نمایند و اگر تا ورود حکم اشرف مستاجر و همه ساله دار بر رسد جمعی که به تخفیف مقرر شده در سجقان چیزی گرفته باشد نسخه آن را به دفتر خانه همایون فرستد که از آن قرار جمع شده همه ساله حساب شود و به آنچه کسر نماید بعد از عرض عوض دهنده همه ساله دار و مستاجر وجوه رعیت خانه الکا مذکور از تاریخ صدور بر آنچه اشرف به شرح عمل نموده به علت رسد جمعی که به تخفیف مقرر شده طلبی ننمایند و رسد جمعی که به تخفیف مقرر نشده بر آنچه وزیر خراسان سازد و تصدیق وزیر

گرفته به دیوان آورند. مستوفیان عظام رقم این عطبه در دفاتر خلود^۱ ثبت نموده و از شایبه تغییر و تبدیل مصون شناسد و آنچه به علت مالیه رسد جماعتی ظهر جمع باشد از دفتر اخراج نمایند و رسد جمعی که به تخفیف مقرر نشده از قرار آنچه وزیر خراسان مشخص سازد نسخه به دیوان فرستد. بعد از عرض در دفاتر عمل نمایند. در این باب قدغن دانند فی تاریخ محرم الحرام سنه ۱۰۴۶. جماعت کهنه‌فروشان و کهنه‌چینان و جماعت آیینه‌داران و ریگ‌بندان و جماعت گاوگله - بانان و چوپانان و جماعت ماماچکان و آسیابان و ساربانان و سورمالان و دشتبانان و ترک طیبیان و حرامان و لش‌کشان و...» (عباس‌زاده، ۱۳۷۴: ۷۲-۷۴).



تصویر ۷. کتیبه‌ی فرمان شاه صفی صفوی (نگارندگان، ۱۴۰۲)

کتیبه‌ی شماره‌ی ۵: لوح سنگی دیگری که به خط رقاع در کنار ایوان وجود دارد، نشان دهنده‌ی تعمیر مسجد در زمان حکومت شاه سلیمان صفوی (۱۰۷۷ - ۱۱۰۵ ق) به دستور

۱. دفاتر خلود: در دوره صفوی رونوشت کلیه ارقام و احکام و نشان‌ها و پروانه‌ها و اسناد را در دفاتری ثبت می‌کردند و به آنها دفاتر خلود می‌گفتند و محلی را که این دفاتر در آنجا نگهداری می‌شد انبار دفترخانه دیوان اعلی و متصدی آنجا را «دفتردار» می‌نامیدند (فرامرزی و همکاران، ۱۳۹۹: ۳۹).

صف‌شکن خان و توسط حاجی محمدحسین (ویلبر و گلمبک، ۱۳۷۴: ۴۷۸؛ تصویر ۸) با این متن است: «بعد حمدالله تعالی بموادى آيته وافى هدايه: انما يعمر مساجد الله آمن بالله و يوم الآخر. در عهد خلافت اعلیحضرت پادشاه جمجاه ملائک‌سپاه ظل‌الله السلطان ابن سلطان الخاقان ابن الخاقان ابوالمظفر، ابوالمنصور شاه سلیمان الحسینی خلد الله ملکه و سلطانه و افاض الله على العالمين عدله و احسانه بميامين توفيقات ربانى نواب مستطاب مستغنى الالقاب صف‌شکن خان امر نمود به تعمیر این بیت‌الله و بسعی حاجی الحرمین الشریفین حاجی محمدحسین صورت اتمام یافت. تحریرا فی تاریخ سنه ۱۰۹۸ کاتبه محمد صالح» (حسینی، ۱۳۹۴، ج ۲: ۲۱۷).



تصویر ۸. کتیبه‌ی تعمیر مسجد در زمان شاه سلیمان صفوی (نگارندگان، ۱۴۰۲)

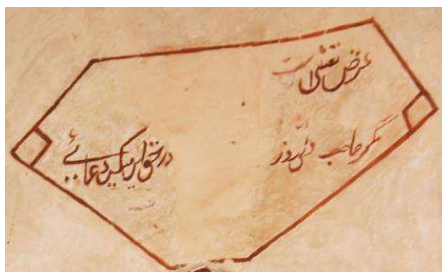
کتیبه‌ی شماره‌ی ۶: منبر مسجد که با تزئینات چوب چنار به صورت گره کار شده است، کتیبه‌ای به خط نسخ دارد که نشان از ساخت آن در سال ۱۰۸۲ ق مقارن با حکومت شاه سلیمان صفوی و امارت صف‌شکن خان در قاین است (تصویر ۹). در این کتیبه آمده است: «عمل استاد محمد مقیم بن استاد محمد ولی بن استاد حافظ بن استاد حسن علی کاخکی فی شهر سنه اثنان و ثمانون بعد الف» (حسینی، ۱۳۷۸: ۱۳۷).



تصویر ۹. کتیبه‌ی ساخت منبر توسط استاد محمد مقیم کاخکی (نگارندگان، ۱۴۰۲)

کتیبه‌ی شماره‌ی ۷: در زیر گنبد ایوان کتیبه‌ای گچ‌بری درون شمشه و چند نوار مستطیل شکل قرار دارد که نشان می‌دهد ایوان مسجد در ۱۲۶۲ ق توسط استاد کربلایی اسحاق قاینی تعمیر شده و استاد قلندر نقاشی‌های ایوان را در ۱۲۶۳ ق انجام داده است (مرکز اسناد اداره کل میراث فرهنگی، گردشگری و صنایع دستی استان خراسان جنوبی، تصویر ۱۰). متن کتیبه بدین شرح است:

غرض نقشی است کز ما باز ماند *** که هستی را نمی‌بینیم بقایی
مگر صاحب دلی روزی به رحمت *** کند در حق این مسکین دعایی
زیر این بیت هم نوشته شده استاد قلندر که احتمالاً نقاش مسجد بوده و العبد محمد یوسف
سنه (۱۲۶۳ هـ.ق).



تصویر ۱۰. کتیبه شماره‌ی ۷ (نگارندگان، ۱۴۰۲)

کتیبه‌ی شماره‌ی ۸: این کتیبه هم در زیر گنبد ایوان قرار دارد که متنی درون ترنج و دو حاشیه در دو طرف به رنگ قرمز بر روی گچ بدین شرح نوشته شده است:

«کاتب غلامرضای ذاکر

نظر نمای به تعمیر طاق مسجد قاین *** که سر کشیده به افلاک و رفته تا به ثریا
ندیده دیده انجم به حسن و روح و صفایش *** برون ز عالم امکان به غیر مسجد اقصی
عمل ذره بی‌مقدار محمدحسین کاتب

کربلایی اسحاق قاینی سنه (۱۲۶۲ هـ.ق)»

قابل ذکر است که در سمت چپ و راست این ترنج دو قاب مستطیل شکل وجود دارد که در قاب سمت راست نوشته شده «ذره بی‌مقدار محمد حسین کاتب» و در قاب سمت چپ که در راستای مصرع «ندیده دیده انجم به حسن و روح و صفایش» قرار دارد این‌طور نوشته شده است: «برون ز عالم امکان به غیر مسجد اقصی» و به دلیل اینکه وزن شعر درست باشد اشعار در روبروی هم نوشته شده است (تصویر ۱۱).



تصویر ۱۱. کتیبه‌ی تعمیر مسجد و نقاشی آن در سال‌های ۱۲۶۲ و ۱۲۶۳ ق
(عکس از علی اصغر محمودی‌نسب، ۱۳۹۷)

کتیبه‌ی شماره‌ی ۹: پشت طاق کتیبه‌ی شماره‌ی ۸، کتیبه‌ای دیگری به همان صورت درون ترنج قرار دارد که دو طرف آن دو قاب مستطیل شکل قرار گرفته است:

«تعالی شأنه

میر عبدالله

چون ایوان به کیوان بر آورد سر *** به چشم ملائک شده جلوه‌گر

ز عقل خردمند تاریخ سال *** بود بتن خیراً جواب سوال

سنه ۱۲۶۳»

در سمت چپ و راست این ترنج دو قاب تقریباً مستطیل شکل وجود دارد که در قاب سمت راست نوشته شده «چو در مقام حقیقت نظر ببانی» و در قاب سمت چپ ترنج این‌طور نوشته شده است: «خلیل گفت به اسحاق نیست مثل تو بنا». احتمالاً خلیل برادر استاد اسحاق معمار قاینی بوده که در سال ۱۲۶۳ ق ایوان را مرمت نموده است و بتن خیراً، با حساب حروف ابجد سال ۱۲۶۳ ق می‌شود (تصویر ۱۲).

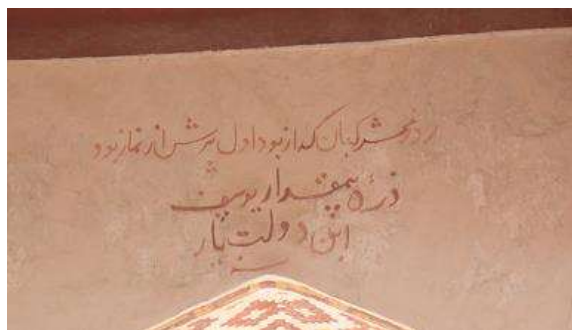


تصویر ۱۲. کتیبه‌ی شماره‌ی ۹ (نگارندگان، ۱۴۰۲)

کتیبه‌ی شماره‌ی ۱۰:

روز محشر که جانگداز بود *** اول پرسش از نماز بود

با رقم ذره بی‌مقدار یوسف بن دولت یار

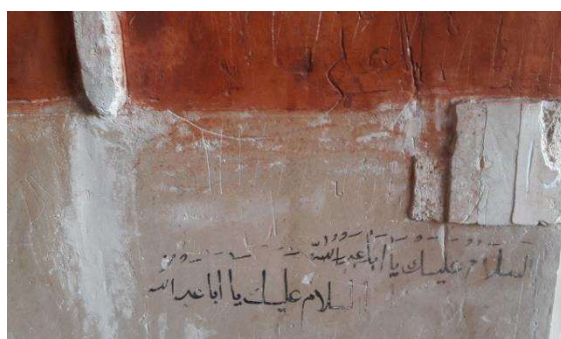


تصویر ۱۳. کتیبه‌ی شماره‌ی ۱۰ (نگارندگان، ۱۴۰۲)

کتیبه‌ی شماره‌ی ۱۱: این کتیبه درون محراب جدیدی که در کنار محراب اصلی مسجد ساخته شده است؛ به دو صورت با رنگ سیاه به روی گچ یا به صورت کنده‌کاری به روی گچ در دوره‌ی قاجار (سنه ۱۲۹۴ ق) و پهلوی نوشته شده است و بعضی از کتیبه‌ها هم مخدوش و یا رنگ آن از بین رفته و قابل خواندن نیست (تصویر ۱۴).

«السلام علیک یا ابا عبدالله

یا الله، یا محمد، یا علی»



تصویر ۱۴. کتیبه‌ی شماره‌ی ۱۱ (نگارندگان، ۱۴۰۲)

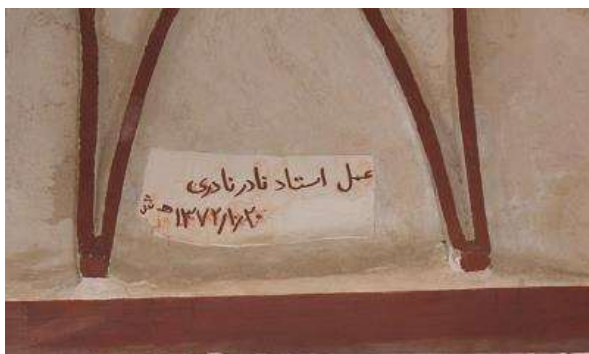
کتیبه‌ی شماره‌ی ۱۲: «یا رفیع الدرجات» (تصویر ۱۵)

کتیبه‌ی شماره‌ی ۱۳: «لا اله الا الله محمد رسول الله» (تصویر ۱۵)

کتیبه‌ی شماره‌ی ۱۴: «عمل استاد نادر نادری ۱۳۷۲/۱۰/۲۰ هـ ش» (تصویر ۱۶)



تصویر ۱۵. کتیبه‌ی شماره‌ی ۱۲ و ۱۳ (نگارندگان، ۱۴۰۲)



تصویر ۱۶. کتیبه‌ی شماره‌ی ۱۴ - تعمیر مسجد به سال ۱۳۷۲ ش

کتیبه‌ی شماره‌ی ۱۵: این کتیبه در کنار ایوان ورودی ضلع شمالی مسجد قرار دارد که مربوط به سنگ قبری است. این سنگ قبر به صورت محرابی شکل و پنج ضلعی از جنس سنگ گرانیت سبز رنگ است که آسیب زیادی دیده است. کتیبه «با هو الحی الذی لا یموت» شروع می‌شود و اشعاری در نه بیت در داخل کادربندی با خط نستعلیق نگاشته شده است که فاصله بین مصرع‌ها با نقوش گیاهی (ترنج) تزئین شده است (تصویر ۱۷). شعر نوشته شده در متن این کتیبه نشان می‌دهد که این قبر متعلق به یک بانوی شیعی ارادتمند به اهل البیت می‌باشد که به دلیل پوسته شدن سنگ متن کتیبه ناخوانا است.

متن کتیبه:

«هو الحی الذی لا یموت

کنیز حضرت زهرا شفیعه محشر»



تصویر ۱۷. کتیبه‌ی شماره‌ی ۱۵ (نگارندگان، ۱۴۰۲)

تحلیل کتیبه‌های به کار رفته در مسجد جامع قاین

کتیبه‌ی احدائیه

کتیبه‌ی «شماره‌ی ۱» مسجد مربوط به ساخت بنا در سال ۷۹۶ ق توسط جمشید ابن قارن ابن جمشید ابن علی ابن اشرف ابن قاضی شمس‌الدین علی القاینی است. جمشید بن قارن از فرماندهان و ارکان حکومت امیر تیمور گورکانی (۷۳۶-۸۰۵ ق) است (خواندمیر، ۱۳۸۰، ج ۳: ۴۴۲؛ سعیدزاده، ۱۳۷۱: ۱۰۷). تیمور گورکانی بعد از تصرف شهر ساری در سال ۷۹۵ ق داروغگی این شهر را به جمشید قارن که از قاین قهستان بود، تفویض نمود. تیمور قبل‌تر در سال ۷۹۰ ق دامغان را هم به جمشید قارن واگذار کرده بود (یزدی، ۱۳۸۷، ج ۱: ۶۹۳؛ خواندمیر، ۱۳۸۰، ج ۳: ۳۴۶؛ حافظ ابرو، ۱۳۸۰، ج ۳: ۱۹۵). کتیبه‌ی منبر (شماره‌ی ۶) که نشان ساخت این منبر در زمان شاه سلیمان صفوی دارد، توسط هنرمندانی از روستای کاخک گناباد (به فاصله‌ی ۹۰ کیلومتری شمال غربی قاین) ساخته شده است. منبر موجود در مسجد جامع سرایان هم ساخته‌ی همین هنرمندان کاخکی است. این دو کتیبه از لحاظ تاریخی بسیار دارای اهمیت است چرا که در کنار تاریخ ساخت، نام بانی و سازنده و نام هنرمند هم مشخص است.

کتیبه‌ی وقف‌نامه

بررسی کتیبه‌های وقفی تفکرات دینی و مذهبی مردم را نشان می‌دهد، در این کتیبه‌ها آیات، احادیث و روایاتی با زبان فارسی و عربی نوشته شده است. در این وقف‌نامه‌ها، هدف و انگیزه‌ی مذهبی شخص واقف که خشنودی و تقرب به خدا، طلب بخشش و امید به رحمت خداوند می‌باشد، مشخص و محرز می‌شود. در اکثر این کتیبه‌های سنگی با نوشتن توسل به خدا و لعن و نفرین دشمنان خدا، رسول و امامان در نگهداری آن‌ها کوشیده‌اند. انگیزه‌ی برخی از واقفان بناهایی که وقف شدند، از آنجایی که توسط حاکمان و سلاطین ساخته شده، سیاسی بوده است (دانش‌یزدی، ۱۳۸۶: ۹۱). نگارش جملات کتیبه‌های وقفی نشان‌دهنده‌ی هدف وقف‌کننده، دلیل وقف، موضوع وقف و تاریخ کتیبه است و همراه با آیات قرآن و احادیث نبوی و امامان می‌باشد و عبارت عربی و مطالب فارسی و شعر روی آن حک شده است و گاهی از خط ترکیبی عربی و فارسی استفاده شده است (همان: ۹۵). کتیبه‌های وقفی مسجد جامع قاین یک مورد است (کتیبه‌ی شماره‌ی ۳). کتیبه‌ی درون ایوانچه‌های ضلع غربی حیاط بیان می‌کند زمینی که به‌صورت بایر بوده توسط اولاد میرزا عرب قاینی به زیر کشت رود و عواید آن وقف مسجد شود و در پایان کتیبه دعا در حق پادشاه (شاه صفی) و مالکان کرده است و بر تغییر دهنده‌ی وقف لعنت فرستاده است. در نزدیکی این کتیبه (داخل صحن حیاط) پایایی قرار دارد تا آب این قنات از این مسجد عبور کرده و مورد استفاده‌ی نمازگزاران مسجد قرار گیرد.

کتیبه‌های حکومتی

دسته‌ای دیگر از مضامین رایج در کتیبه‌ها؛ فرمان‌ها و دستورهای حکومتی بوده‌اند که برای اطلاع عموم مردم در ابنیه نصب شده است. از آن جا که مساجد و اماکن متبرکه، بیشتر مورد توجه و مراجعه مردم بوده است، طیف گسترده‌ای از این قبیل کتیبه‌ها را می‌توان در این گونه بناها مشاهده کرد و طبعاً لزومی به ارتباط معنایی و مضمونی با بنا در آن مد نظر نبوده است. به همین دلیل، این گروه از کتیبه‌ها نیز مستقل از بنا محسوب شده و در بخش کتیبه‌های غیر مناسبتی قرار گرفته است (خسروی بیژان، ۱۳۹۵: ۱۲۵). از این نوع کتیبه‌ها دو کتیبه (شماره‌ی ۲ و ۴) در مسجد جامع قاین قرار دارد. «کتیبه‌ی شماره‌ی ۲» که در کنار کلمه‌های فارسی از

آیات قرآن نیز استفاده شده است در این شیوه هنرمند در به کارگیری پاره‌ای از واژه‌ها و ترکیب‌ها وام‌دار قرآن و حدیث است، یعنی واژه‌ها و ترکیب‌هایی که ریشه‌ی قرآنی و یا حدیثی دارند و مستقیم یا غیر مستقیم به زبان و ادب پارسی راه یافته‌اند. شاید نوشتن قسمتی از آیه‌ی قرآن به نوعی باعث تبرک جستن و احترام مردم نسبت به آن کتیبه بوده و همین امر مانع از تخریب آن می‌شده است.

« کتیبه‌ی شماره‌ی ۲ » مربوط به یک فرمان حکومتی هم‌زمان با شاه اسماعیل اول صفوی است، در ابتدا با ستایش خدا و قسمتی از آیه‌ی ۹۰ سوره‌ی نحل (بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ) و در انتها هم با آیه‌ی ۱۸۱ سوره‌ی بقره اتمام می‌یابد. در این کتیبه، شخص حاکم به حمایت از افراد فقیر شهر قاین و به نوعی به دفاع از حق مردم پرداخته است و کتیبه را درون مسجد جامع که در معرض دید عموم بوده قرار داده و تأکید کرده که اگر کسی به زور دیناری از مردم بگیرد مورد لعنت خدا، ملائک، انبیاء و ائمه قرار می‌گیرد و در پایان کتیبه هم قسمتی از آیه‌ی ۱۸۱ سوره‌ی بقره با این مضمون بیان شده است: «و هر کس بعد از شنیدنش آن را تغییر دهد، گناه آن بر همان کسانی است که آن [وصیت] را تغییر می‌دهند». این آیه نشان می‌دهد که اگر کسی این قانون را به نفع خود یا به هر دلیل دیگری تغییر دهد، گناه این کار متوجه او خواهد بود. کتیبه‌ی فوق علاوه بر اینکه یک فرمان حکومتی است، ما را به نوعی با قوانین حقوقی و قضایی دوره‌ی صفوی نیز آشنا می‌کند و اینکه با توجه به هجوم ازبکان به این مناطق در اواخر دوره‌ی تیموری و اوایل دوران صفوی و تصرف و تخریب‌هایی که به این مناطق وارد شده است، شاه صفوی نسبت به گرفتاری‌های مردم این منطقه آگاه بوده و به افکار مردم توجه داشته است و با مکتوب کردن امر، از سخت‌گیری حاکمان محلی جلوگیری کرده است. با توجه به متن این کتیبه اگر زمانی این امر توسط حاکم محلی نقض شود، شخص ستم‌دیده می‌تواند شکایت خود را تسلیم شخص شاه کنند. از این دست کتیبه‌ها در مناطق مختلف خراسان و همین‌طور خراسان جنوبی وجود دارد، از جمله کتیبه‌ای در آرامگاه امامزادگان فردوس که در آن شاه به حاکمان محلی این منطقه دستور داده که نسبت به مردم با توجه به خرابی‌های ازبکان مراعات شود.

خراسان پیوسته در طول تاریخ به‌عنوان یکی از ولایات مهم و استراتژیک ایران، از لحاظ اقتصادی مورد طمع و توجه صحراگردان آسیای میانه بوده است. از آنجا که خراسان بزرگ همیشه بخشی

از قلمرو تاریخی ایران بوده است، شاه اسماعیل پادشاه ایران بالطبع آن را از آن خود می‌دانست. از این رو، وی در نامه‌هایش به خان ازبک، به این میراث اشاره می‌کند. از طرف دیگر، شییک‌خان ازبک نیز که به سرزمین خراسان طمع بسته بود و تسخیر آنجا را موجب رونق اقتصادی دولتش می‌دانست، خود را وارث ملک خراسان و حتی کرمان قلمداد می‌کرد، تا به این بهانه جواز حمله به آنجا را تحصیل نماید (کریمی، ۱۳۹۰: ۸۷). مناسبات میان دو حکومت از همان ابتدا شکل خصمانه‌ای به خود گرفت. ازبکان تلاش کردند از اختلافات مذهبی به عنوان حربه‌ای برای توسعه طلبی‌های ارضی خود بهره‌برداری کنند؛ بنابراین سلسله حملاتی را به منظور تصرف خراسان به این سرزمین تدارک دیدند (دریکوندی و خاکرند، ۱۳۹۹: ۳۲). اگرچه دیده می‌شود که سرداران ازبک بارها به خراسان حمله کردند و پس از غارت به ماوراءالنهر بازگشتند، ولی مواقعی که حکومت مرکزی صفوی قوی نبود، آن‌ها به غارت اکتفا نمی‌کردند بلکه تصرف شهرهای خراسان و استقرار در آن‌ها را وجهه‌ی همت خود می‌ساختند. هرگاه امیر و فرمانروایی توانمند و جاه‌طلب بر ازبک‌ها حکومت می‌یافت، ادعای سلطنت بر خراسان از سوی او مطرح می‌شد (کریمی، ۱۳۹۰: ۸۹) و می‌توان گفت که خراسان به عنوان دروازه‌ی ورود ازبک‌ها به ایران به لحاظ دور بودن از مرکز حکومت صفوی از یکسو و ناتوانی صفویان در اجرای یک برنامه‌ی دفاعی پایدار در برابر تهاجمات ازبکان در سه نبرد سرنوشت‌ساز مرو، جام و رباط پریان، از سوی دیگر در معرض آسیب‌های زیادی قرار گرفت که در فرایند کلی حیات اجتماعی و اقتصادی این منطقه تأثیرات ناگواری را به جا گذاشت (دریکوندی و خاکرند، ۱۳۹۹: ۳۶). در کنار بحث توسعه‌ی سرزمینی ازبک‌ها و حملات آن‌ها به خراسان و خرابی و غارت شهرها، عقاید مذهبی ازبکان که بر مذهب تسنن بودند، در مقابل صفویان که مذهب رسمی‌شان تشیع بود، نیز نقش بسزایی در این حملات به عنوان جنگ با کفار (منظور صفویان) داشت.

کتیبه‌ی دوم حکومتی (کتیبه‌ی شماره‌ی ۴) روی پایه‌ی ایوان گنبدخانه جنوبی مسجد قرار دارد که در ارتباط با تخفیف مالیاتی برای مردم قاین است. این کتیبه همان‌طور که بیان شد مربوط به سال ۱۰۴۶ ق و هم‌زمان با حکومت شاه صفی است که به وزیر خراسان «جلالا خواجه بیگای»، «کلانتر» و عمال مرتبط شهر قاین دستور داده است که مالیات بعضی از مشاغل معاف یا مورد تخفیف قرار بگیرد و احتمالاً صاحبان این مشاغل جزء اقشار کم بضاعت شهر قاین بوده‌اند.

این کتیبه علاوه بر این که یک فرمان حکومتی است، اطلاعات کاملی را در باب اقوام مختلف و مشاغلی که در دوره‌ی صفویه در شهر قاین فعال بوده‌اند و همین‌طور روند اجرای دستورات و ثبت و ضبط آن ارائه می‌دهد. در متن کتیبه اشاره شده است که کتیبه بر در مسجد یا بقاع الخیر نصب شود تا در معرض دید عموم باشد. شبیه متن این کتیبه و هم‌زمان با حکومت شاه صفی می‌توان به کتیبه‌هایی در سایر بناهای خراسان از جمله کتیبه‌ی مقبره قاسم انوار شهر تربت جام (فرامرزی و همکاران، ۱۳۹۹: ۴۴-۴۵) و کتیبه‌ی مسجد جامع یزد اشاره کرد (کریمیان و بیدگلی، ۱۳۸۷: ۲۲۶). معمولاً فرمان‌های حکومتی در اکثر مساجد جامع شهرهای بزرگ در دوره‌های مختلف به‌ویژه در دوران صفوی نصب می‌شده است که از آن جمله می‌توان به مسجد جامع میدان کاشان (کیانی، ۱۳۸۶: ۸۱)، مسجد جامع اصفهان، مسجد شاه اصفهان، مسجد میر عماد کاشان، مسجد شاه طهماسب یزد (کریمیان و بیدگلی، ۱۳۸۷) و مسجد جامع سمنان اشاره کرد.

کتیبه‌های مرمت بنا

قدیمی‌ترین این کتیبه‌ها (کتیبه‌ی شماره‌ی ۵) مربوط به دوره‌ی شاه سلیمان صفوی است که این کتیبه بر بالای پایه‌ی ایوان جنوب غربی بنا (بالای کتیبه‌ی شماره‌ی ۴) قرار دارد. شروع کتیبه با قسمتی از آیه‌ی ۱۸ سوره‌ی توبه است: «مسجدهای خدا را کسانی عمارت (آباد) می‌کنند که به خدا و روز قیامت ایمان آورده‌اند». در ادامه به ستایش شاه سلیمان صفوی پرداخته و اینکه خداوند حکومتش را جاودانه کند. معمار بنا شخصی به نام حاجی محمد حسین و حجار کتیبه محمد صالح است. بقیه کتیبه‌های مرمتی مربوط به دوران قاجار است با رنگ قرمز بر روی گچ که در زیر طاق و تویزه‌ی ایوان جنوب غربی بنا نوشته شده است. «کتیبه‌ی شماره‌ی ۷» که هم‌زمان با مرمت بنا توسط کربلایی اسحاق قاینی نوشته شده است. در زیر گنبد ایوان رنگ-آمیزی‌هایی با رنگ قرمز اخراپی و زرد، نقوشی به صورت هندسی که نقش چلیپا و لوزی شکل هستند و زنجیروار تکرار می‌شود، نقش شمس و نقوش گیاهی توسط استاد قلندر نقاش صورت گرفته است و یک دو بیت با مضمون اینکه این فعالیت به‌عنوان یادگاری بماند و آیندگان برای او دعا کنند، نوشته شده است. در زیر دو بیت هم نوشته: «عمل العبد محمد یوسف» که احتمالاً این دو بیت توسط وی به نگارش درآمده است. «کتیبه‌ی شماره‌ی ۸» هم مربوط به مرمت بنا

بوده که در درون یک ترنج است و دو کتیبه در دو طرف آن قرار دارد. این کتیبه بر روی یکی از شاه تویزه‌های گنبد ایوان مسجد نوشته شده که نشان از مرمت مسجد توسط کربلایی اسحاق دارد و اشعاری در باب بزرگی طاق مسجد توسط غلامرضا ذاکر نیز در آن نوشته شده است؛ این اشعار مسجد را از لحاظ بزرگی و عظمت با مسجد الاقصی مقایسه کرده است. «کتیبه‌ی شماره‌ی ۹» هم مربوط به مرمت بنا بوده که در درون یک ترنج و دو کتیبه در دو طرف آن قرار دارد و مجدد اشعاری در وصف بزرگی مسجد نوشته است. «کتیبه‌ی شماره‌ی ۱۴» که جدیدترین کتیبه مرمتی مسجد و مربوط به سه دهه‌ی گذشته است.

کتیبه‌های دعایی

در کنار استفاده از آیات قرآن در کتیبه‌ها، به گروهی از کتیبه‌ها بر می‌خوریم که با اهمیتی یکسان با آیات قرآن مورد استفاده قرار می‌گرفتند و در آن دعاهایی نوشته می‌شده است. این کتیبه‌ها بر سه قسم است: گروه اول، کتیبه‌هایی در توصیف نام‌های خداوند، ستایشگر او و بازگوکننده‌ی توانایی‌های شگرف خداوند هستند؛ گروه دوم، در ستایش پیامبر و دعا برای ایشان؛ گروه سوم، در ستایش امام علی (ع)، حضرت فاطمه (س)، امام حسن و امام حسین (ع) و ستایش دوازده امام نوشته می‌شده است (شایسته‌فر، ۱۳۸۰: ۷۴). «کتیبه‌های ۱۱، ۱۲ و ۱۳» مسجد مربوط به کتیبه‌های دعایی است که در دوره‌ی قاجار با رنگ قرمز و مشکی بر روی گچ نقش بسته است.

کتیبه‌های روایی

کتیبه‌های شعری با استفاده از ادبیات منظوم از نظر محتوا شامل مضامین عرفانی و حکیمانه است، نظیر فانی بودن دنیا، باقی ماندن کردار نیک و بد انسان‌ها که به‌نوعی قصد امر به معروف و نهی از منکر را دارد. بیت پایانی این اشعار غالباً ماده‌ی تاریخ است که سال ساخت یا تعمیر بنا را نشان می‌دهد (طاهری، ۱۳۹۸: ۲۴). در مسجد جامع قاین «کتیبه‌های شماره‌های ۷ تا ۱۰» در این دسته قرار می‌گیرد، کتیبه‌ی «شماره‌ی ۷» قسمتی از شعری از کتاب *گلستان سعدی* در قالب قطعه است (سعدی، ۱۳۸۵: ۱۴) که شخص مرمت‌گر این بیت را به عنوان یادگاری در زیر

سقف ایوان نوشته و در مصرع آخر به جای کلمه‌ی درویشان در کتاب *گلستان*، از کلمه‌ی مسکین استفاده کرده است.

در «کتیبه‌ی شماره‌ی ۱۰»، بیت شعری با رنگ قرمز بر روی گچ نوشته شده است که اهمیت نماز را نشان می‌دهد و اینکه خواندن نماز، موجب نجات انسان در روز قیامت خواهد شد. در باب اهمیت نماز در *قرآن کریم* از سوره‌ی بقره آیات ۴۵ «و یاری جوید از خدا به صبر و نماز، که نماز (با حضور قلب) امری بسیار بزرگ و دشوار است مگر بر خداپرستان فروتن» و ۱۵۳ «ای اهل ایمان، (در پیشرفت کار خود) از صبر و مقاومت کمک گیرید و به ذکر خدا و نماز توسل جوید که خدا با صابران است» و ۲۳۸ «بر نمازها مواظبت و توجه کامل داشته باشید و به خصوص نماز وسطی (صبح) و به طاعت خدا قیام کنید»، سوره‌ی طه آیه‌ی ۱۴ «منم خدای یکتا که هیچ خدایی جز من نیست، پس مرا (به یگانگی) بپرست و نماز را مخصوصاً برای یاد من به پادار»، سوره‌ی نساء آیه‌ی ۱۰۳ «پس آن‌گاه که از نماز فراغت یافتید باز در همه احوال، ایستاده یا نشسته یا بر پهلو خفته (در هر حال که توانید) یاد خدا کنید، سپس که (از آسیب دشمن) ایمن شدید در این حال نماز (کامل) به جای آرید، که برای اهل ایمان، حکمی معین و واجب و لازم است» مباحثی بیان شده است.

همچنین احادیثی از پیامبر (ص) و امامان نیز در این مورد نقل شده است: پیامبر اکرم (ص) می‌فرماید: «اولین چیزی که مورد حسابرسی قرار می‌گیرد، نماز است» (شعیری، بی‌تا: ۷۲). در جای دیگر پیامبر می‌فرماید: «اولین چیزی که خداوند متعال به آن امر فرموده نماز است و آخرین چیزی که پس از مرگ باقی می‌ماند نماز است و اولین چیزی که در قیامت از آن بازخواست می‌شود نماز است پس هر که استجابت کند بقیه آنچه بعد از آن می‌آید بر او آسان شود و هر کس استجابت نکند، آنچه بعد از آن می‌آید تشدید می‌شود» (همان: ۷۳).

امام باقر (ع) می‌فرماید: «اولین چیزی که (در روز قیامت) از شخص مورد حسابرسی قرار می‌گیرد نماز است اگر نماز پذیرفته شود مابقی (اعمال) نیز پذیرفته شود» (کلینی، ۱۴۰۷، ج ۳: ۲۶۸). با توجه به آیات فراوان در مورد نماز در *قرآن کریم* و روایات متعدد از پیامبر (ص) و ائمه (ع) می‌توان به اهمیت نماز پی‌برد و شاید بتوانیم نماز را به‌عنوان اولین نشانه‌ی بندگی خداوند در نظر بگیریم. این بیت شعر در کتیبه‌ی محراب مسجد محله پایین قاین نیز به کار رفته است.

«کتیبه‌ی شماره‌ی ۸» با قالب شعری قطعه در توصیف عظمت ایوان مسجد است و شاعر آن را از نظر معنوی با مسجدالاقصی مقایسه می‌کند. کتیبه‌ی شماره‌ی ۹ هم در توصیف بزرگی ایوان مسجد بوده که در آن از آرایه‌ی مبالغه استفاده شده است. کتیبه‌ی سنگ قبر (شماره‌ی ۱۵) در ایوان ورودی ضلع غربی مسجد هم شامل اشعاری در رابطه با روز محشر و قیامت است که تقریباً بر اثر فرسایش بخش زیادی از سنگ، متن قابل خواندن نیست.

جدول ۱. اطلاعات کتیبه‌های به کار رفته در مسجد جامع قاین

شماره‌ی کتیبه	دوره	موقعیت کتیبه	موضوع کتیبه	نوع خط	جنس کتیبه
۱	تیموری (۷۹۶ ق)	داخل ایوان	ساخت مسجد (مرمتی)	رقاع	سنگ
۲	صفوی (۹۱۹ ق)	ایوانچه‌های ضلع شمالی حیاط	فرمان حکومتی	ثلث	سنگ
۳	صفوی (۱۰۴۶ ق)	ایوانچه‌های ضلع شمالی حیاط	وقف آب فئات	نسخ	سنگ
۴	صفوی (۱۰۴۶ ق)	پایه‌ی سمت راست ایوان	بخشودگی مالیاتی برخی از اقشار مردم قاین	نستعلیق	سنگ
۵	صفوی (۱۰۹۸ ق)	پایه‌ی سمت راست ایوان	تعمیر مسجد در زمان شاه سلیمان صفوی	ثلث	سنگ
۶	صفوی (۱۰۸۲ ق)	منبر	تاریخ ساخت و نام سازنده	ثلث	چوپ
۷	قاجار (۶۳-۱۲۶۲ ق)	فضای زیر گنبد ایوان	شعر، نام نقاش و تاریخ نگارش (مرمتی)	نستعلیق	رنگ
۸	قاجار (۱۲۶۳ ق)	فضای زیر گنبد ایوان	شعر، نام کاتب و تاریخ نگارش (مرمتی)	ثلث	رنگ
۹	قاجار (۱۲۶۳ ق)	فضای زیر گنبد ایوان	شعر، نام کاتب و تاریخ نگارش (مرمتی)	ثلث	رنگ
۱۰	قاجار	فضای زیر گنبد ایوان	شعر و نام خطاط (روایی)	نستعلیق	رنگ

معرفی و تحلیل کتیبه‌های مسجد جامع قائن ... / علی‌اکبر سام‌خانیانی | ۸۹

رنگ و گچ	ثلث و رقع	جملات دعایی	محراب	قاجار و پهلوی	۱۱
رنگ	نسخ	دعایی	فضای زیر گنبد ایوان	قاجار	۱۲
رنگ	نسخ	دعا- شهادتین	فضای زیر گنبد ایوان	قاجار	۱۳
رنگ	نسخ	مرمتی	فضای زیر گنبد ایوان	معاصر	۱۴
سنگ	نستعلیق	سنگ قبر	کنار ایوان ورودی ضلع شمالی مسجد	قاجار	۱۵

نتیجه‌گیری

با مطالعه‌ی کتیبه‌ها و سنگ‌نوشته‌های مسجد جامع قاین و شناخت آن می‌توان گفت که کتیبه‌های مسجد قاین را از حیث بازه‌ی زمانی می‌توان به دو گروه تقسیم کرد: گروه اول بازه‌ی زمانی دوره تیموری و صفوی را در بر می‌گیرد که تمامی این کتیبه‌ها سنگی بوده است و درباره‌ی مرمت، فرمان حکومتی و وقف بوده است و گروه دوم، هم مربوط به دوران قاجار بوده است که بیشتر در پیوند با مرمت بنا است و فضای زیر گنبدخانه جنوبی را در بر می‌گیرد و با رنگ قرمز روی گچ نوشته شده است، ناگفته نماند که در این دوره منبری کتیبه‌دار هم برای مسجد ساخته شده است.

کتیبه‌های مورد مطالعه در کنار متن‌های حکومتی و مرمتی، دارای آیات قرآن، اسماء الهی و ذکر نام پیامبر و ائمه است. همچنین به نام معمار، حجار، نقاش و واقف اشاره شده که شناخت آن‌ها بالاخص هنرمندان محلی در طول دوره‌های مختلف تاریخی از اهمیت زیادی برخوردار است. قاب‌بندی کتیبه‌های مورد مطالعه و نوع نگارش آن از ویژگی‌های تزئینی و بارز مسجد به شمار می‌رود. کتیبه‌های مسجد قاین، به‌ویژه کتیبه‌های دوران صفوی، از اهمیت زیادی برخوردار بوده است و علاوه بر جنبه‌ی زیبایی، نشان‌دهنده‌ی شرایط اقتصادی، فرهنگی - مذهبی، سیاسی و اجتماعی این دوره است.

انتخاب سنگ برای کتیبه‌نگاری در بناهای دوره‌ی اسلامی و مسجد جامع قاین با توجه به مقاومت و ماندگاری زیاد آن موجب گشته که برای مدت طولانی در نماهای بیرونی مسجد در معرض دید عموم مردم بوده و همچون کتابی باشد که حوادث فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی را بدون تحریف بازگو می‌کند و کمتر مورد دستبرد و تخریب قرار گرفته است. این کتیبه‌ها در دوره‌های تیموری و صفوی بر روی بدنه‌ی دیوارهای حیاط و ایوانچه‌های اطراف آن نقش بسته است و تنها کتیبه‌ی سال ساخت مسجد است که درون ایوان قرار دارد، البته یک کتیبه هم مربوط به ساخت منبر است که بر روی بدنه‌ی چوبی آن حک شده است. بقیه کتیبه‌ها که مربوط به دوره‌ی قاجار و بعد آن است، با استفاده از رنگ و جوهر بر روی گچ حک شده که این کتیبه‌ها بیشتر در فضای زیر سقف ایوان و تویزه‌ها و در یک مورد داخل محراب به کار رفته است. بیشتر این کتیبه‌ها مربوط به مرمت بنا بوده که همراه با نام استاد بنا، خوشنویس، اشعار،

عبارات یادگاری و دعایی است. این کتیبه‌ها در طول زمان آسیب‌پذیرتر شده و به مرور بر اثر رطوبت و زلزله امکان از بین رفتن آن نسبت به کتیبه‌های سنگی بیشتر شده است. کتیبه‌های مسجد قاین از نظر شکل، جنس، محتوا، هنر و خط، بیان واقعیت‌های تاریخی و فرهنگی در ادوار مختلف اهمیت دارد. این کتیبه‌ها با خطوط مختلفی از جمله رقع، ثلث، نستعلیق و نسخ نگارش یافته است که در مطالعه‌ی زیباشناسی خطوط به کار رفته در دوره‌های مختلف از اهمیت زیادی برخوردار است.

منطقه‌ی قاین زلزله خیز است و تقریباً هر صد سال یک زلزله مخرب در این منطقه روی می‌داده است که نمود آن را در جابجایی شهر قدیم قاین و همین‌طور تخریب مسجد جامع کهن قاین و ساخت مسجد مورد مطالعه مشاهده می‌کنیم. می‌توان گفت که وجود کتیبه‌های مختلف تاریخی در این مسجد خود نشان از وقوع زلزله در سال‌های مختلف دارد که در این منطقه رخ داده است و تاریخ موجود روی این کتیبه‌ها مؤید این امر و مرمت‌های صورت گرفته در طی دوره‌های مختلف در مسجد است. به‌طور کلی کتیبه‌های مورد مطالعه بیشتر در مکانی قرار گرفته است که در معرض دید مردم قرار بگیرد، مثلاً در کنار منبر، روی پایه‌های بیرونی ایوان جنوبی و در ایوانچه‌های اطراف حیاط که محل تردد و نشستن مردم بوده است.

تعارض منافع: هیچ‌گونه تعارض منافع در این پژوهش وجود ندارد.

منابع

- آقابراهیمی، محمدرضا، و وفایی فرد، مهدی. (۱۳۸۰). جنوب خراسان، ضرورت‌های تأسیس، تحلیل و بررسی شاخص‌ها و دلایل مرکزیت بیرجند. انتشارات دانشگاه بیرجند.
- ابن حوقل، ابی القاسم. (۱۳۶۶)، *صورة الارض* (ترجمه جعفر شعار)، تهران: امیرکبیر.
- اعتصام الملک، خانلرخان. (۱۳۵۱). *سفرنامه اعتصام الملک خانلرخان* (به کوشش منوچهر محمودی). مشهد: انتشارات فردوسی.
- حاجی پور، میثم، و دیگران. (۱۳۹۳). *توانمندی‌ها، پتانسیل‌ها و فرصت‌های سرمایه‌گذاری خراسان جنوبی*. انتشارات چهار درخت.
- حافظ ابرو، عبدالله. (۱۳۸۰)، *زبدة التواریخ*. ج ۳ (تصحیح سید کمال حاج سید جوادی). تهران: سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- حسینی، سیدمحسن. (۱۳۷۸). دو مسجد تاریخی شهرستان قاین. مجموعه مقالات همایش معماری مسجد؛ گذشته، حال و آینده، تهران: دانشگاه هنر.
- حسینی، سیدمحسن. (۱۳۹۴). *مساجد تاریخی خراسان*. ج ۲. مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- خزاعی مسک، سمیه، و طالب‌زاده، عادل. (۱۳۹۵). نگاهی بر معماری و تزیینات مسجد جامع قاین. *کنفرانس بین‌المللی هنر - معماری و کاربردها، تهران: پژوهشکده فرهنگ، هنر و معماری جهاد دانشگاهی*.
- خسروی بیژان، فرهاد. (۱۳۹۵). *پیدایش کتیبه‌نگاری نستعلیق در تزئینات معماری دوره تیموری ایران و سیر تحول آن در دوره صفوی* (رساله‌ی دکتری رشته پژوهش هنر)، دانشکده پژوهش‌های عالی هنر و کارآفرینی، دانشگاه هنر اصفهان، اصفهان، ایران.
- خواندمیر، غیاث‌الدین بن هماد الدین. (۱۳۸۰). *تاریخ حبیب‌السیر*. ج ۴. چ چهارم، تهران: انتشارات خیام.
- دانش‌یزدی، فاطمه. (۱۳۸۶). تحلیل فرهنگ وقف در دوره صفویه (به استناد کتیبه‌های سنگی در بناهای اسلامی شهر یزد). *مجله وقف میراث جاویدان*، ش ۶۰، ۸۸-۱۰۳.

در یکونندی، رضا، و خاکرند، شکرالله. (۱۳۹۹). جایگاه بارگاه رضوی در منازعات - سیاسی مذهبی میان صفویان و ازبکان در عصر اول حکومت صفوی (۱۰۳۸-۹۰۷ هـ.ق). فصلنامه علمی فرهنگ رضوی، ۸ (۳۱)، ۳۱-۵۳.

دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). لغت نامه دهخدا. ج ۱۲، چ دوم (از دوره‌ی جدید). تهران: دانشگاه تهران.

رجبی، نجیب‌الله. (۱۳۸۴). تاریخ و جغرافیای شهرستان قائنات. تهران: شهر آشوب.
زارع پورخشک، اسماعیل، و تختی، مهلا. (۱۳۹۷). بررسی تاریخی مسجد جامع قاین. دومین همایش ملی خراسان در شکوفایی هنر و معماری ایرانی اسلامی، مشهد: موسسه آموزش عالی فردوس.

زمرشیدی، حسین. (۱۳۷۴). مسجد در معماری ایران. تهران: انتشارات کیهان.
سعدی، ابومحمد مُشرف‌الدین مُصلِح بن عبدالله. (۱۳۸۵). گلستان (تصحیح محمدعلی فروغی). تهران: انتشارات هرمس.

سعیدزاده، سیدمحسن. (۱۳۷۱). تاریخ قاین. قم: مولف.
صداقت، فاطمه. (۱۳۸۷)، جایگاه کتیبه‌های قرآنی مساجد جامع در گسترش تفکر مذهبی (قرن اول تا هفتم هجری قمری). مجله کتاب ماه و هنر، ش ۱۲۰، ۱۸-۳۰.
ضیائی‌نیا، محمدحسن، و هاشمی زرج آباد، حسن. (۱۳۹۵). تناسب طلائی و سیستم تناسبات ایرانی - اسلامی در مسجد جامع قاین. دوفصلنامه علمی - پژوهشی مرمت و معماری ایران، ش ۱۱، ۸۹ - ۹۹.

طاهری، انوشه. (۱۳۹۸). مطالعه شمایل‌شناسی کتیبه‌ها در بناهای صفوی خراسان جنوبی (پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد نگارگری)، دانشکده حفاظت و مرمت، دانشگاه هنر، بیرجند، ایران.

عباس‌زاده، حسین. (۱۳۷۴). پژوهشی بر آثار و بناهای تاریخی ناشناخته شهرستان قاین و اهمیت آنها از دیدگاه باستان‌شناسی (پایان‌نامه‌ی کارشناسی ارشد باستان‌شناسی)، دانشگاه تربیت مدرس، تهران، ایران.

- فراست، مریم. (۱۳۸۵). به کارگیری شاخصه‌های معماری اسلامی در معماری مسجد محله (با تاکید بر کتیبه و نقوش هندسی)، *مجله مطالعات هنر اسلامی*، ش ۴، ۶۱-۸۴.
- فرامرزی، نامی، حسن، و مسجدی خاک، پرستو. (۱۳۹۹). بررسی کتیبه‌های حکومتی شمال شرق ایران در دوره صفوی با تأکید بر موضوعات اجتماعی و اقتصادی (مطالعه موردی: نیشابور، سبزوار، تربت جام و مشهد). *مجله پژوهشنامه خراسان بزرگ*، ۱۰ (۴۱)، ۳۵-۵۶.
- کریمی، علیرضا. (۱۳۹۰). علل تنش در روابط خارجی ایران و ازبکان (از آغاز تا پیش از پادشاهی عباس اول). *مجله مطالعات تاریخ اسلام*، ش ۱۱، ۸۵-۹۸.
- کریمیان، حسن، و بیدگلی، محبوبه السادات. (۱۳۸۷). معضلات اجتماعی و اقتصادی شهرهای ایران عصر صفوی با استناد به فرمان‌های حکومتی منقور بر سنگ؛ مطالعه موردی: اصفهان، یزد و کاشان. *مجله فرهنگ*، ش ۶۸، ۱۸۳-۲۵۶.
- حدود العالم من المشرق الى المغرب (۱۳۶۱). به اهتمام منوچهر ستوده. تهران: کتابخانه طهوری. مقدسی، محمد بن احمد. (۱۳۶۱). *أحسن التقاسیم*. ج ۲ (ترجمه علی نقی منزوی). تهران: انتشارات شرکت مولفان و مترجمان.
- مقری، علی اصغر. (۱۳۵۹). *بناهای تاریخی خراسان*. مشهد: انتشارات اداره کل فرهنگ خراسان.
- مک گرگر، سی. ام. (۱۳۶۶). شرح سفری به ایالت خراسان و شمال غربی افغانستان. ج ۱. (ترجمه‌ی مجید مهدی‌زاده). مشهد: انتشارات آستان قدس رضوی.
- نادری، بقراط. (۱۳۵۹). مسجد جامع قاین. *مجله اثر*، ش ۱، ۱۰۳-۱۰۷.
- ناصر خسرو. (۱۳۸۴). *سفرنامه ناصر خسرو* (به کوشش محمودی غنی‌زاده). تهران: انتشارات اساطیر.
- ویلبر، دونالد، و گلمبک، لیزا. (۱۳۷۴). معماری تیموری در ایران و توران (ترجمه‌ی کرامت الله افسر و محمد یوسف کیانی). تهران: انتشارات میراث فرهنگی.
- یزدی، شرف‌الدین علی. (۱۳۸۷). *ظفرنامه* (به تصحیح سید سعید میر محمد صادق و عبدالحسین نوایی). تهران: انتشارات کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- ییت، کنل چارلز ادوارد. (۱۳۶۵). *سفرنامه خراسان و سیستان* (ترجمه‌ی قدرت الله روشنی زعفرانلو و مهرداد رهبری). تهران: انتشارات یزدان.